Økt rekruttering til landbruket

Mangfold og muligheter for framtiden
Rapport fra en arbeidsgruppe
Avgitt 27. januar 2016

Landbruks- og matdepartementet

Sammendrag

I forbindelse med Stortingets behandling av jordbruksoppgjøret 2014 ble det bestemt at det skulle nedsettes en arbeidsgruppe som skulle se nærmere på rekrutteringsspørsmålene i landbruket.

Stabil rekruttering av dyktige næringsutøvere er nødvendig for å nå målene i norsk landbrukspolitikk. Arbeidsgruppen har vurdert ulike faktorer som er av spesiell betydning for rekruttering til landbruket. Arbeidsgruppen har vært særskilt opptatt av å se på mulighetene innenfor næringen, og å peke på de områdene som kan øke næringens attraktivitet for morgendagens gårdbrukere. Mulighetene for å skape en interessant arbeidsplass i landbruket med utgangspunkt i gården og dens ressursgrunnlag er stor. I tillegg til vektlegging av forutsigbare rammebetingelser og muligheter for god lønnsomhet i landbruksdriften er det særskilt fire områder arbeidsgruppen har vurdert som spesielt relevante for drøfting av rekrutteringen til landbruket: (1) Kompetansens betydning for rekruttering til landbruket, (2) tilrettelegging for bonden som bedriftsutvikler, (3) sosiale forhold, familieliv og likestilling og (4) betydningen av næringens omdømme. Alle disse faktorene er viktige i en helhetlig drøfting av rekrutteringsspørsmålet i landbruket.

Kompetansens betydning for rekruttering til landbruket

Landbruksnæringen har, i likhet med andre næringer behov for kunnskap og kompetanse for å sikre og utvikle en trygg norsk matproduksjon. Vektlegging av kompetanse og videreutvikling av opplærings- og utdanningstilbudene i landbruket er viktig for rekrutteringen. Arbeidsgruppens rapport viser på flere områder til at kompetanse generelt og god agronomisk kompetanse spesielt har god effekt på lønnsomhet, utvikling og utnytting av gårdens samlede ressurser. En næring som assosieres med høyt kunnskapsnivå og gode muligheter for kompetanseutvikling vil også påvirke landbrukets omdømme og attraktivitet positivt.

Arbeidsgruppen har følgende forslag til tiltak;

- For å heve kompetansen i landbruket, bidra til økt lønnsomhet samt styrke status og omdømme for næringen, foreslår flertallet i arbeidsgruppen unntatt representanten fra Landbruks- og matdepartementet og representanten Per Manvik at
    - det innføres kompetansekrav i landbruket tilsvarende VG3-nivå eller voksenagronom. Kompetansekravet gis ikke tilbakevirkende kraft.
    - det igangsettes en faglig utredning med vurderinger av konkret innhold, organisering og praktisk gjennomføring av et slikt krav. Utredningen ferdigstilles til jordbruksoppgjøret 2017. Det er naturlig at representanter fra næring og forvaltning utgjør en referansegruppe for utredningen.
- Det foreslås å etablere en nasjonal modell for voksenagronom som sikrer faglig og pedagogisk kvalitet og fleksibel tilrettelegging. Forslaget må utredes nærmere, og omfatte en vurdering av innhold, organisering og kostnader.

- For å sikre relevante utdanningstilbud må landbruksnæringen og utdanningsmyndighetene ha regelmessig dialog om behov og innhold.
- Tilbudet om opplæring som gir uformell kompetanse i landbruket fremstår i dag som uoversiktlig. Ressursene må brukes på en mer målrettet og samordnet måte, og næringen bør lage en nasjonal kompetansestrategi.
- Som et ledd i å møte fremtidens behov for landbruksakademikere og fremme landbruket som karriereveg bør det vurderes om de som fullfører VG3 landbruk og tar vg3 påbygging til generell studiekompetanse også bør få 0,5 poeng ekstra ved søknad til høyere utdanning.

Oppstartslettelser og tilrettelegging for bedriftsutvikling

Investeringsordningene for landbruket er viktige. Arbeidsgruppen mener både små og mellomstore bruk må ha mulighet til å investere, og at investeringsvirkemidlene må ha en klar profil rettet mot unge bønder. Førsteråd fra rådgivingstjenester etter modell fra Norsk Landbruksrådgivings Økologisk Førsteråd, gårdsråd og mentorordninger er gode tiltak som kan gi trygghet og økt lønnsomhet for de som skal etablere seg i næringen. Innenfor enkelte produksjoner er markedsadgang en utfordring for nye bønder.

Arbeidsgruppen har følgende forslag til tiltak;

- Arbeidsgruppen foreslår at det prøves ut en lavterskel mentorordning for landbruket i noen utvalgte regioner etter modell av prosjektet Kompetanseløft Trøndersk landbruk. Bønder under 35 år prioriteres. Ordningen forvaltes av Norsk Landbruksrådgiving i tett samarbeid med Innovasjon Norge og faglagene regionalt.
- Investeringsordningene i landbruket må fremdeles ha en klar profil rettet mot unge bønder.
- Det vil være avgjørende for rekruttering av unge bønder at risikolåneordningen med tilhørende tapsfond prioriteres høyt.
- Det bør iverksettes systematisk arbeid med førsteråd etter modell fra Norsk Landbruksrådgivings Økologisk Førsteråd.

Sosiale forhold, likestilling og familieliv

Det er viktig å fortelle om de positive sidene ved å være bonde, spesielt knyttet til fleksibilitet, livskvalitet, variasjon i arbeidsoppgaver og det å kunne skape sin egen arbeidsplass. Mulighetene for å utnytte gårdens totale ressurser til å skape arbeid og inntekt er stor.

Arbeidsgruppen mener velferdsordningene i landbruket er viktig for rekrutteringen. Videre er velferdsordningene en nødvendig forutsetning for å ha et sikkerhetsnett ved sykdom og fødsel, samt for muligheten til å ta ut ferie og fritid. Selv om kvinner og menn formelt sett har like muligheter for en fremtidig arbeidsplass i landbruket, er det langt flere menn enn kvinner

som overtar og eier en landbrukseiendom. Kvinners deltagelse i landbruksdriften er slik sett mindre synlig i offentlig statistikk.

Arbeidsgruppen har følgende forslag til tiltak;

- Velferdsordningene i landbruket må fremdeles være et prioritert område i jordbruksavtalen.
- Både det offentlige og næringen må ha oppmerksomhet på likestillingsutfordringene i landbruket. Likestillingstiltak må videreføres.

Landbrukets omdømme

Landbruket har samlet sett et godt utgangspunkt for å kommunisere positivt om næringen og næringens muligheter som yrkesvei. Arbeidsgruppen mener at landbruket i enda større grad kan utnytte det gode omdømmet i rekrutteringssammenheng. Som næringsutøver i landbruket er det gode muligheter for varierte og spennende arbeidsoppgaver, stor frihetsgrad og muligheter for kreativitet og nytenking med utgangspunkt i gårdens mange ressurser. Landbruket har også en sentral plass i bioøkonomien og det grønne skiftet.

Vektlegging av kompetanse vil heve status og omdømme for næringen. Videreføring og utvikling av utdannings- og opplæringssystemet i landbruket vil være positivt i omdømmearbeidet, og for utviklingen av landbrukets karriereimage.

Arbeidsgruppen har følgende forslag til tiltak;

- Omdømmearbeidet må samordnes bedre gjennom en overordnet omdømmestrategi, der næringen er initiativtaker. Dette vil føre til at synergieffekter mellom de ulike prosjektene og tiltakene som gjennomføres i større grad kan utnyttes. Her kan en rekrutteringskampanje for landbruket for eksempel etter modell fra "Sett Sjøbein" være et aktuelt tiltak.
- Eksisterende omdømmearbeid må videreføres og gode eksempler, rollemodeller og karrieremuligheter i landbruket må synliggjøres.

Innhold

Sammendrag 1
1 Innledning 6
1.1 Mandat 6
1.2 Arbeidsgruppens sammensetning 7
1.3 Arbeidsgruppens forståelse av mandatet og avgrensinger 7
1.4 Arbeidsmetode, prosess og oppbygging av rapport 8
2 Situasjonsbilde og landbrukspolitiske rammebetingelser 9
2.1 Utviklingstrekk i jordbruket 9
2.1.1 Gjennomsnittsalder og eiendomsoverdragelser i landbruket 10
2.1.2 Landbrukspolitiske rammebetingelser 11
2.1.3 Satsing på rekruttering til landbruket i EU 13
2.1.4 Ulike produksjoner har ulike rekrutteringsutfordringer 13
2.1.5 Regionale variasjoner i rekrutteringsutfordringene 13
2.2 Arbeidsgruppen mener 14
3 Kompetansens betydning for rekruttering til landbruket 15
3.1 Utdanningsnivået i landbruket 15
3.2 Opplærings- og utdanningssystemet for landbruket 16
3.2.1 Utdanningstilbud innen landbruk 16
3.3 Læringsarenaer for uformell læring 19
3.4 Virkemidler for kompetansebygging i landbruket 20
3.4.1 Tilskuddsmidler til fylkeskommunene 20
3.4.2 Kompetanseutviklingsprogrammet i landbruket (KIL-midler) 20
3.5 Kompetansekrav i landbruket? 21
3.6 Arbeidsgruppen mener 22
3.7 Arbeidsgruppens forslag til tiltak 24
4 Bonden som bedriftsutvikler – oppstartsutfordringer og muligheter 25
4.1 Situasjonsbilde 25
4.2 Investerings- og bedriftsutviklingsmidler over jordbruksavtalen 26
4.2.1 Andre finansieringsordninger forvaltet av Innovasjon Norge 26

4.3 Andre tiltak for å lette oppstartsutfordringer og stimulere til gründerskap 27
4.3.1 Mentorordninger tilpasset landbruket 28
4.4 Arbeidsgruppen mener 29
4.5 Arbeidsgruppens forslag til tiltak 30
5 Sosiale forhold, likestilling og familieliv 31
5.1 Utviklingstrekk 31
5.2 Likestilling i landbruket 32
5.2.1 Innsats for å bedre kjønnsrepresentasjonen 33
5.3 Velferdsordninger i landbruket bidrar til fritid og sikkerhet for bonden 35
5.4 Arbeidsgruppen mener 35
5.5 Arbeidsgruppens forslag til tiltak 36
6 Betydningen av næringens omdømme 37
6.1 Eksternt og internt omdømme 37
6.1.1 Sammenhengen mellom omdømme og kompetanse 38
6.2 Hvordan jobbes det med landbrukets omdømme? 38
6.2.1 Omdømmearbeid rettet mot landbruket som helhet 39
6.2.2 Omdømmearbeid rettet mot rekruttering til landbruket 40
6.3 Arbeidsgruppen mener 43
6.4 Arbeidsgruppens forslag til tiltak 44
7 Litteraturliste 45
8 Vedlegg: Oppsummering av innspill til arbeidsgruppen 48
8.1 Regionale innspill 48
8.2 Skriftlige innspill fra øvrige aktører 60

1 Innledning

I avtalen om jordbruksoppgjøret 2014 mellom regjeringen og samarbeidspartiene Kristelig folkeparti og Venstre, ble det enighet om å nedsette en arbeidsgruppe som skulle se nærmere på rekrutteringsspørsmålene i landbruket. I forbindelse med Stortingets behandling av jordbruksoppgjøret 2014 (jf. Innst. 285 S (2013-2014)), viste flertallet av næringskomiteen til denne avtalen og enigheten om en partssammensatt utredning om rekruttering.

I Innst. 285 S (2013-2014) uttalte ellers en samlet næringskomite følgende om rekrutteringsspørsmålet i landbruket;

"Komiteen understreker viktigheten av å legge til rette for god rekruttering for å nå de ambisiøse målene om økt matproduksjon med intensjon om høyest mulig selvforsyningsgrad. Komiteen peker på at det, for å sikre rekrutteringen, er viktig med stabile rammevilkår for næringen, samt tilretteleggelse for at motiverte aktører kan ha anledning til å etablere seg innen næringen. I dette ligger også behovet for å særlig legge til rette for at unge skal ha forutsetninger for å etablere seg på bruk. Komiteen mener at det viktigste tiltaket for å oppnå rekruttering er å bedre lønnsomheten i jordbruket og gi muligheter for nye produsenter til å satse i næringen basert på egne ressurser og forutsetninger. Komiteen vil også fremheve at støtte til investeringer i landbruket er et sentralt rekrutteringsmiddel."

1.1 Mandat

For å konkretisere Stortingets vedtak om å se nærmere på rekrutteringsspørsmålene nedfelte Landbruks- og matdepartementet følgende mandat for arbeidet:

Med bakgrunn i identifiserte utfordringer knyttet til rekruttering til landbruket skal gruppen vurdere hvordan det best kan tilrettelegges for å sikre at motivert ungdom vil etablere seg i næringen, både innenfor det tradisjonelle landbruket og innenfor bygdenæringene. Utredningen avgrenses til kun å gjelde rekruttering til primærnæringen. Det gjøres ingen egne vurderinger av skogsektorens rekrutteringsutfordringer i denne utredningen.

Den partssammensatte gruppen skal særskilt se på kompetansebehov, herunder behov for og muligheter for å stille kompetansekrav. Gruppen skal videre vurdere hva som er spesielt relevant for rekruttering, samt tiltak som kan bygge stolthet og optimisme om landbruket som næringsvei. Arbeidet skal i hovedsak bygge på eksisterende kunnskap og forskning. Drøftingene skal skje innenfor rammene av gjeldende landbrukspolitikk.

Tidligere utredninger om rekruttering har vist at det er geografiske skiller når det gjelder rekrutteringsutfordringer. Det er også langt færre kvinner enn menn som overtar gårdsbruk. Disse elementene må inngå i drøftingen.

Med bakgrunn i identifiserte utfordringer skal arbeidsgruppen foreslå endringer og nye tiltak som kan bidra til økt rekruttering.

Satsing på rekruttering og gründerskap

I jordbruksoppgjøret 2014 ble det avsatt 4 mill. kroner til en flerårig satsing til utvikling av gründerkompetanse i landbruket. Målsettingen var økt rekruttering og å løfte frem flere gode

gründere gjennom "beste praksis". Det skulle utarbeides et eget mandat for arbeidet i samarbeid med avtalepartene. I Meld. St 31 (2014-2015) *Garden som ressurs – markanden som mål*, fremlagt for Stortinget våren 2015, er det foreslått at satsingen på 4 mill. kroner til rekruttering og gründerskap skal nyttes til å prøve ut en mentorordning i landbruket. I arbeidsgruppens mandat for arbeidet er det pekt på behovet for å se disse to prosessene i sammenheng.

1.2 Arbeidsgruppens sammensetning

Arbeidet har vært ledet av en arbeidsgruppe som både har bestått av jordbruksavtalepartene, samt frittstående representanter fra næringen og representanter fra forvaltning og organisasjoner.

Arbeidsgruppen har hatt følgende sammensetning:

Medlem	**Organisasjon**
Anne Kathrine Slungård	Ungt Entreprenørskap (leder)
Marthe Bay Haugen	Landbruks- og matdepartementet
Brita Skallerud	Norges Bondelag
Therese Rudi	Norsk Bonde- og Småbrukarlag
Tor Jacob Solberg	Bonde (Vinner av "Årets unge bonde 2014" i regi av Norges Bygdeungdomslag)
Per Manvik	Bonde, kommunestyrerepresentant FrP Larvik
Sissel By Ingvaldsen	Oppland fylkeskommune
Halvor Flatland	Innovasjon Norge

Sekretariatet for utredningen har bestått av:

Siri Lothe	Landbruks- og matdepartementet (leder)
Knut Henrik Hvithammer	Landbruks- og matdepartementet
Guro Bolstad	Landbruks- og matdepartementet
Kari Kolstad	Landbruksdirektoratet

1.3 Arbeidsgruppens forståelse av mandatet og avgrensinger

Arbeidsgruppens utredning avgrenser seg til å gjelde rekruttering til primærnæringen. Rekrutteringsutfordringer innen skogsektoren er ikke en del av mandatet. Arbeidsgruppen har av den grunn ikke sett på rekrutteringsutfordringer til den landbruksbaserte industrien (for eksempel matindustrien) og til rådgivings- og veiledningsapparatet i tilknytning til landbruket, selv om dette også er områder med til dels store rekrutteringsutfordringer.

Hvem skal rekrutteres, og hva skal det rekrutteres til?

For en helhetlig drøfting av rekrutteringsspørsmålet i jordbruksnæringen har arbeidsgruppen vektlagt behovet for å se på rekruttering og muligheter innenfor for både det tradisjonelle jordbruket og næringer som har sitt utspring i gårdens ressursgrunnlag. For å bidra til å nå målene i landbrukspolitikken er utfordringen å legge til rette for stabil rekruttering av kompetente landbruksutøvere. Kompetansens betydning for god rekruttering til landbruket har vært drøftet generelt og spørsmål om utarbeiding av kompetansekrav for næringen spesielt. I tillegg har temaene omdømme, økonomiske rammebetingelser, sosiale forhold, familieliv og likestilling vært sentrale tema.

I tråd med føringene fra næringskomiteen er det særskilt tatt utgangspunkt i hvordan det kan legges til rette for at *unge* skal etablere seg i næringen. Tiltak drøftet i rapporten vil også kunne ha positiv effekt for andre sysselsatte i landbruket.

1.4 Arbeidsmetode, prosess og oppbygging av rapport

Arbeidsgruppen har gjennomført 11 møter. Møtene har vært knyttet til enkelttemaer som har vært vektlagt som sentrale for rekrutteringsspørsmålet i landbruket, samt mer helhetlige drøftinger av rekrutteringsspørsmålet. For å få en bred kunnskapsinngang til rekrutteringsspørsmålet har en rekke fagmiljø og ressurspersoner vært invitert inn i møtene for å innlede på de ulike temaene.

Arbeidsgruppen har vært særlig opptatt av å få innspill fra sentrale aktører i og i tilknytning til næringen som har relevans for rekrutteringsspørsmålet. Våren 2015 ble sentrale organisasjoner og aktører i og i tilknytning til landbruksnæringen invitert til et innspillsmøte. Representanter fra Tine, Nortura, Felleskjøpet, Norges Bygdeungdomslag, 4H Norge, NMBU v/studentrepresentant, Norsk Landbruksrådgiving og Gårdsråd AS v/ Ole Hallesby ble utfordret på innspill og deltok i drøftingen av rekrutteringsutfordringene. Det ble i tillegg invitert til skriftlige innspill til arbeidsgruppens arbeid gjennom departementets hjemmeside, samt bedt om særskilte regionale innspill fra Fylkesmannen og fylkeskommunene. Arbeidsgruppen har derfor mottatt innspill fra 14 fylkesmannsembeter, 11 fylkeskommuner, samt Norges Gartnerforbund, Norges Bygdekvinnelag, 4H Norge, Arbeidsgruppe rekruttering til landbruksutdanning (sammensatt av organisasjoner og utdanningsinstitusjoner i landbruket), Faglig råd for naturbruk (Utdanningsdirektoratet), Norsk Gårdsråd, Landbruksinkubatorene (Proneo AS, Ipark AS, Inkubator ÅS AS, Hedmark Kunnskapspark AS) og NMBU. Innspillene inngår som en del av i arbeidsgruppens helhetlige drøfting av rekrutteringsspørsmålet, samt i enkelttemaer.

2 Situasjonsbilde og landbrukspolitiske rammebetingelser

Både sosiale og økonomiske forhold har innvirkning på valget om å overta en landbrukseiendom. Gode inntektsmuligheter, økonomiske virkemidler, muligheter for etter- og videreutdanning samt gode fagmiljø fremheves som viktig for dagens unge næringsutøvere. De som i dag vurderer om de skal overta en gård eller på annen måte gå inn i landbruksnæringen, forventer å kunne ha et familieliv og et sosialt liv med aktiv fritid på linje med andre yrkesgrupper. Det er derfor viktig å møte fremtidens næringsutøvere med rammevilkår som er tilpasset dagens samfunn. Virkemidlene innenfor landbruks- og matpolitikken er et viktig grunnlag for vurderinger om å satse innenfor næringen. I tillegg er generelle rammevilkår som kostnadsnivået, rentenivået, skatt og markedsmulighetene også viktig.

Norske bønder er selvstendig næringsdrivende med få, hvis noen, ansatte. Bøndene bor på gården, slik at arbeids- og bosted er det det samme. Tall fra Landbruksbarometeret 2015 (Agri Analyse, 2015) viser at 57 pst. av gårdbrukerne har arbeid utenfor gården. Det er store forskjeller mellom ulike produksjonsretninger. Kornbønder er de som oftest har heltidsarbeid utenfor bruket, mens melkebønder er de som i færrest tilfeller har arbeid utenfor gården. I tillegg har mange gårdbrukere arbeid i andre næringer med utgangspunkt i gårdens ressurser.

2.1 Utviklingstrekk i jordbruket

Norsk jordbruk har gjennomgått omfattende endringer de siste 50 årene. Gjennom teknologiendring, nye produksjonsmetoder og innovasjon har det i jordbruket skjedd en utvikling mot redusert arbeidsforbruk, økt produksjon og ny næringsutvikling. For perioden 1999-2013 er arbeidsforbruket i jordbruket redusert med knapt 40 pst., mens det har vært en vekst i brutto arbeidsproduktivitet på 4,4 pst. hvert år de siste 10 årene. Samtidig som produktiviteten har økt, har endringene i jordbruket også ført til utviklingen av en ny struktur med færre og større driftsenheter. Dette innebærer at bedriftene i landbruket i større grad enn tidligere har blitt foretak uten andre ansatte. Tall fra NBIO viser at Selvforsyningsgraden, altså hvor mye av energien vi spiser som er produsert av norsk jordbruk, har blitt redusert fra 52 pst. til 46 pst. fra 2005 til 2014. Selvforsyningsgraden basert på norsk fôr, har blitt redusert fra 48 pst. til 38 pst. i samme periode.

Som selvstendig næringsdrivende har bøndene mulighet til å skape og utvikle sin egen arbeidsplass. Samtidig er det krevende å være selvstendig næringsdrivende, da man ofte må ta økonomisk risiko, investere i virksomheten og være avhengig av egen innsats for at virksomheten skal gå bra. Tall fra Budsjettnemnda for jordbruket viser at gjennomsnittlig resultat per utført årsverk i sektoren er 310 900 kroner for 2014, men det er betydelige variasjoner mellom ulike produksjoner og bruksstørrelse.

Landbruket er viktig for utviklingen av en nasjonal bioøkonomi og et grønt skifte. Rekrutteringen til landbruket er derfor av betydning for landbrukets bidrag i bioøkonomien. Utviklingen av den norske bioøkonomien krever nye jordbruksbaserte produkter, prosesser og tjenester. En forutsetning for nasjonal satsing på bioøkonomien er en økt, langsiktig, stabil

og bærekraftig produksjon av jordbruksråvarer for å sikre både produksjon av mat og andre bioprodukter. Jordbruket og matindustrien kan også bidra til bioøkonomien ved ny bruk, bedre bruk og gjenbruk av biprodukter. På denne måten representerer bioøkonomien nye og interessante muligheter for de som vil inn i næringen.

2.1.1 Gjennomsnittsalder og eiendomsoverdragelser i landbruket

I følge tall fra Statistisk sentralbyrå var gjennomsnittsalderen til nye eiere i forbindelse med eiendomsoverdragelse av landbrukseiendommer på drøye 52 år i 2014. Gjennomsnittsalderen var høyest i Troms og Nordland med hhv. 57 år og 56 år. Kvinner utgjør 37-38 pst. av nye eiere, en andel som har ligget relativt stabilt de siste fem årene. Høyest kvinneandel er det i de nordlige fylkene og Aust-Agder. Av nye eiere er rundt 60 pst. i familie med tidligere eier. I de tilfellene overdragelsen er helt eller delvis en gave, som er vanlig ved familieoverdragelser, var gjennomsnittsalderen til ny eier 42 år (Statistisk sentralbyrå 2015b). En del gjenlevende ektefeller blir sittende med eiendommen i uskiftet bo. Slike saker trekker gjennomsnittet av eiendomsoverdragelser av landbrukseiendom opp.

Markedet for landbrukseiendom har også betydning for etableringsmulighetene i næringen. Tall fra Statistisk sentralbyrå over tinglyste overdragelser av landbrukseiendommer viser at antallet omsetninger har økt noe i perioden 2008 til 2014. Totalt antall omsetninger i 2008 var 8456, mens dette tallet i 2014 var 9315. Godt over halvparten av alle omsetninger var familieoverdragelser. Det er videre stor variasjon mellom fylker i antall omsetninger.

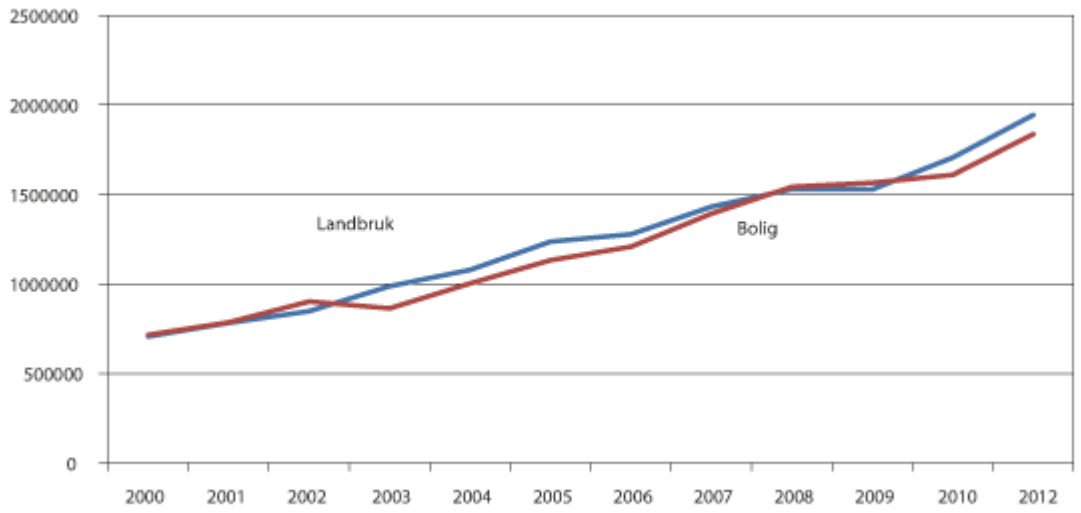

Figur 2.1 Gjennomsnittlig kjøpesum for bebygde landbrukseiendommer omsatt i fritt salg, etter bruksformål landbruk og bolig oppgitt på skjøtet. 2000–2012. Kroner. Omfatter eiendommer med minst 5 dekar jordbruksareal og/eller minst 25 dekar produktivt skogareal.

Kilde: Statistisk sentralbyrå

Som Figur 2.1 viser, har det i perioden 2000 til 2012 vært mer enn en dobling av gjennomsnittsprisen på bebygde landbrukseiendommer som er omsatt i fritt salg. I 2008 og

2009 var det et stabilt prisnivå, mens det var en markant økning av prisene i perioden 2010 til 2012. Statistikken viser at det var størst prisvekst der erverver angir at eiendommen skal brukes til landbruk, og en noe mindre økning der eiendommen skal brukes til boligformål.

I 2014 økte den gjennomsnittlige kjøpesummen for eiendommer i fritt salg med 2 pst. fra året før, men det er stor variasjon mellom fylker. Akershus/Oslo og Østfold hadde høyest gjennomsnittlig kjøpesum, mens Nordland hadde lavest. Akershus/Oslo, Rogaland og Østfold var de fylkene som hadde flest omsetninger med kjøpesummer på 5 millioner kroner eller mer (Statistisk sentralbyrå 2015b).

I overkant av 60 pst. av det totale antallet omsetninger i 2014 ble landbruk oppgitt som bruksformål. I de resterende omsetningene ble i hovedsak fritid og bolig oppgitt som bruksformål på skjøtet. Dette varierer også mellom fylker. Mens det i Vestfold, Buskerud og Rogaland var over 70 pst. som hadde oppgitt landbruk som bruksformål, var andelen langt lavere i Nord-Norge. I Finnmark hadde omtrent 25 pst. av omsetningene oppgitt landbruk som formål (Statistisk sentralbyrå 2015b).

Statistikken over overdragelser av landbrukseiendommer inkluderer også de som overtar en landbrukseiendom uten å drive den, og gir derfor ikke et helhetlig bilde på den faktiske rekrutteringen til landbruket som næring. Tall over søkere av produksjonstilskudd fanger opp de som driver aktivt jordbruk, og vil bidra til å utfylle dette bildet på en bedre måte, selv om disse tallene er begrenset til de som står oppført som mottakere av produksjonstilskudd. I 2015 var det 41 174 foretak som søkte om produksjonstilskudd, mens det i 2005 var 50 932. Fordelingen av søkere om produksjonstilskudd mellom de ulike aldersgruppene viser at andelen bønder under 40 år er redusert betydelig de siste 10 årene, fra 22 pst. i 2005 til knappe 17 pst. i 2015. Samtidig har andelen bønder i gruppene 60 år og eldre økt i denne perioden, fra 17 pst. i 2005 til drøye 26 pst. i 2015. For gårdsbruk over 200 dekar, er gjennomsnittsalderen under 50 år, og lavere for kvinner enn for menn. For nye mottakere av produksjonstilskudd i 2015 er gjennomsnittsalderen 41,5 år. Kvinneandelen er høyere for yngre mottagere av produksjonstilskudd enn for eldre. For de under 40 år er andelen 21 pst., mens i aldersgruppen 40-50 år er andelen 19 pst. For de over 50 år er andelen rundt 12 pst.

2.1.2 Landbrukspolitiske rammebetingelser

De fire overordnede målene med norsk landbrukspolitikk er matsikkerhet, landbruk over hele landet, økt verdiskaping og bærekraftig landbruk. I tillegg er det tverrgående mål for forvaltning, forskning og internasjonalt arbeid, som er myndighetenes redskaper for at de andre målene skal kunne nås. Rekruttering til næringen er nødvendig for å kunne oppnå målene som er satt for landbrukspolitikken. For at det skal være attraktivt å ta over et gårdsbruk og gå inn i landbruksnæringen er det nødvendig med god lønnsomhet i gårdsdriften. De som tar over gårdsbruk er selvstendig næringsdrivende, og egen innsats er derfor av avgjørende betydning for lønnsomheten. Både juridiske og politiske rammebetingelser er av betydning for de som etablerer seg i næringen.

Økonomiske rammebetingelser

De økonomiske rammebetingelsene i jordbruket blir i stor grad fastlagt i de årlige jordbruksoppgjørene, der jordbrukets organisasjoner, Norges Bondelag og Norsk Bonde- og Småbrukarlag, forhandler med staten om rammer for og innretningen av de økonomiske virkemidlene i jordbrukspolitikken. Virkemidlene kan grovt sett deles inn i tilskudd til erstatninger, pristilskudd, direkte tilskudd, utviklingstiltak og velferdsordninger. I tillegg til tilskuddsordningene over jordbruksavtalen, utgjør importvernet, prisutjevningsordningen, kvoteordningen for melk, markedsreguleringssystemet, skatteregler og rådgiving også viktige virkemidler og rammebetingelser i landbrukspolitikken.

Juridiske rammebetingelser

Rekrutteringen kan også bli påvirket gjennom regelverk om hvem som kan bli eiere av landbrukseiendom.

Odelsloven

Odelsloven legger til rette for at eiendommene som omfattes av loven blir værende i familiens eie. Odelsloven innebærer at de odelsberettigede har rett til å innløse en landbrukseiendom det er hevdet odel på. Odelsloven har blitt revidert i flere omganger, og odelsrekken er kraftig innskrenket. Odelstaksten setter en øvre grense for hvilken pris eiendommen kan omsettes for når formålet er landbruk. Åsetestaksten gir den åsetesberettigede arving rett til å få overta til en pris som gjør det økonomisk mulig å overta eiendommen.

Konsesjonsloven

Konsesjonsplikt ved omsetning av landbrukseiendom gjør det mulig å ha kontroll med eierskap til og bruk av arealressursene. Det har nær sammenheng med mulighetene for norsk matproduksjon og etablering og opprettholdelse av levende bygdesamfunn med arbeidsplasser og bosetting. Konsesjonsplikten innebærer at den som overtar en eiendom må søke det offentlige om tillatelse til å bli eier. Nær slekt eller odelsberettigede er unntatt fra konsesjonsplikten. Hvis eiendommen som overtas er bebygd med et beboelig bolighus, og eiendommen består av mer enn 500 dekar produktiv skog eller mer enn 25 dekar fulldyrka eller overflatedyrka jord, kreves det at den nye eieren skal bosette seg på eiendommen innen et år og bo der i fem år, såkalt boplikt.

Det foreligger flere undersøkelser om virkningen av blant annet konsesjonsloven[1]. Felles for undersøkelsene er at de viser at det er vanskelig å isolere en bestemt regel og konkludere sikkert om alle virkningene av den. Undersøkelsene illustrerer samtidig at også andre forhold har betydning for hva som skjer på eiersiden. Eksempler på slike forhold er økonomien i landbruket og de følelsesmessige båndene mange eiere og familien har for eiendommen. Undersøkelsene gir ikke klare svar på om disse forholdene betyr mer enn lovgivningen.

---

[1]Se blant annet Arnesen T. og Mønness E. (2008). *Boplikt – en analyse av erfaringer i Hedmark.* ØF-rapport 01/2008, Hihm oppdragsrapport 03/2008. Lillehammer: Østlandsforskning, Elverum: Høgskolen i Hedmark.

2.1.3 Satsing på rekruttering til landbruket i EU

Økt rekruttering til landbruket er en utfordring i flere europeiske land. Bare 6 pst. av bøndene i EU er under 35 år, og gjennomsnittsalderen øker. Unge bønder og rekruttering er blitt et prioritert område i EUs felles landbrukspolitikk, Common Agricultural Policy (CAP). Det har blitt gjennomført en rekke større reformer av CAP for å målrette virkemidlene på de landbrukspolitiske målene. Virkemidlene er delt inn i to pilarer, der den første omfatter direktetilskudd og markedsregulering, og den andre omfatter bygdeutvikling. Midlene som er bevilget under pilar 2 er blant annet øremerket midler til bygdeutviklingsprogrammer, herunder støtte til investeringer og satsing på unge bønder.

I 2013 ble det vedtatt en reform for perioden 2014-2020. Hensikten med reformen er å skape en mer helhetlig og målrettet landbrukspolitikk. I reformen er det lagt opp til en kombinasjon av direkte støtte og et oppstartsprogram for unge bønder under bygdeutviklingstiltakene. Bønder under 40 år vil kunne motta tilleggsstøtte på 25 prosent av den direkte støtten de mottar i de første fem årene de driver. Medlemslandene kan bruke 2 prosent av sin direkte støtte til dette formålet og ordningene er obligatoriske for medlemslandene.

2.1.4 Ulike produksjoner har ulike rekrutteringsutfordringer

Det er variasjon mellom ulike produksjoner når det gjelder hvilke rekrutteringsutfordringer som er dominerende. De ulike produksjonene har ulik grad av arbeidsintensitet gjennom året. Investeringsbehovet varierer også i noen grad. Dette vil ha betydning for hvor attraktivt det er å etablere seg på bruket. Eksterne forhold som kvote- og konsesjonsregelverk vil også kunne ha betydning for rekrutteringen. Videre medfører varierende grader av vertikal integrasjon i verdikjeden ulike markeds- og rekrutteringsutfordringer, der frukt- grønt- og fjørfesektoren i størst grad styres av produksjonsavtaler. Innen andre landbruksbaserte næringer, for eksempel innen lokalmat- og reiseliv, er det potensial for å bruke annen kompetanse i virksomheten. Dette kan gi arbeidsplasser for flere familiemedlemmer og kan slik bidra positivt i rekrutteringssammenheng. Utfordringene i slike virksomheter er i stor grad lik utfordringer i andre næringer, for eksempel bedriftsutvikling, tilgang til risikovillig kapital i oppstarts- og utviklingsfaser, samarbeid/nettverk, produktutvikling, salg og markedsføring og markedsadgang.

2.1.5 Regionale variasjoner i rekrutteringsutfordringene

Norge er et variert og langstrakt land, og rekrutteringsutfordringer varierer mellom de ulike geografiske områdene. Arbeidsgruppen har vært opptatt av å få innspill på de regionale utfordringene fra sentrale regionale aktører som har god kjennskap til rekrutteringsutfordringene. De fleste fylkesmenn og fylkeskommuner har kommet med innspill. En oppsummering av innspillene finnes vedlagt. Det ble pekt på mange av de samme utfordringene. Omdømme og yrkesstolthet vurderes som viktig for å gjøre det attraktivt å gå inn i næringen. Kompetanse, mulighet til å ta landbruksutdanning, bygging av nettverk og god rådgiving er viktig for å sikre landbruksproduksjonen, og fra de fleste fylker ble det spilt inn at det er viktig å beholde de lokale utdanningstilbudene i de respektive fylker. Videre blir

det pekt på at gode økonomiske rammebetingelser er avgjørende for å få nye produsenter til å gå inn i næringen.

Utover dette varierer det mellom fylkene i hva som er de største rekrutteringsutfordringene. I innspill fra de nordligste fylkene kommer det frem at disse fylkene er preget av høyere bygge- og investeringskostnader sammenliknet med fylkene lenger sør. I tillegg blir det fremhevet at det arktiske klimaet krever særskilte agronomiske kunnskaper, noe som gjør det særlig viktig med gode muligheter til utdanning og kompetanseheving. Eiendomsstrukturen med mange små eiendommer kan også være en utfordring.

Flere fylker peker på spredte produsentmiljøer som en utfordring for rekruttering til landbruket. Et godt nettverk og gode kolleger er viktig både for faglig oppdatering, praktiske råd og sosial kontakt. Dersom produsentmiljøet er lite, kan dette derfor være en utfordring for rekrutteringen. I enkelte fylker er også tilgangen til landbruksfaglig utdanning en utfordring for rekrutteringen.

Muligheten for å få arbeid utenfor næringen er også en utfordring for rekruttering. I fylker der det er gode muligheter til å få en godt betalt jobb utenfor næringen er det mindre attraktivt å gå inn i gårdbrukeryrket. I en situasjon der en må konkurrere om arbeidskraften, vil inntektsmuligheter og rammevilkår være særlig viktig. Enkelte fylker peker på den annen side på at arbeid ved siden av gården kan være nødvendig for å få tilstrekkelig inntekt til å opprettholde driften. Videre kan muligheten for arbeid utenfor gården være viktig for partneren. For de som ønsker å kombinere gårdsdrift med annet arbeid er derfor tilgangen på arbeidsplasser utenfor gårdsbruket av betydning for valget om å gå inn i landbruksnæringen.

2.2 Arbeidsgruppen mener

Arbeidsgruppen mener at god lønnsomhet i landbruksdriften og gode landbrukspolitiske rammebetingelser er avgjørende for rekrutteringen til landbruket. Gjennomsnittsalder ved etablering i næringen er forholdsvis høy. Arbeidsgruppen mener imidlertid at oppmerksomheten først og fremst må rettes mot tiltak som kan legge til rette for stabil rekruttering av kompetente næringsutøvere.

Arbeidsgruppen understreker at det er viktig å rekruttere til mangfold i norsk landbruk. Både små og store bruk bidrar til å nå målet om landbruk i hele landet og er viktige bidragsytere til distriktsarbeidsplasser. Videre mener arbeidsgruppen at rekruttering til landbruksnæringen er viktig for å sikre både matproduksjon og produksjon av fellesgoder i hele Norge gjennom blant annet å ivareta jordbrukets kulturlandskap, bidra til biologisk mangfold og å vedlikeholde gårdsbygninger.

Ulike produksjoner har ulike rekrutteringsutfordringer. Arbeidsgruppen mener det er viktig for unge bønder i etableringsfasen at de får tilgang til leveringsavtaler innenfor dagligvarekjedene. Arbeidsgruppen henstiller dagligvarekjedene til å sette av et visst volum av produksjonsavtalene i frukt og grøntsektoren til dette formålet.

De regionale innspillene peker på at produsentmiljøer og nettverk er av betydning for rekrutteringen. Arbeidsgruppen mener at variert bruksstruktur og et landbruk over hele landet er viktig i denne sammenhengen.

3 Kompetansens betydning for rekruttering til landbruket

Kompetansebehovet i landbruket har endret seg i takt med modernisering og utvikling i næringen. Dagens bonde er i stor grad alene om driften av gården og må ha god kunnskap om bedriftsledelse, økonomi, teknikk og agronomi. Forventinger om økt produksjon og økt lønnsomhet krever bruk av ny kunnskap og teknologi i alle ledd i næringskjeden. Landbruket er viktig i det grønne skiftet og i utviklingen av en nasjonal bioøkonomi. Dette vil stille økte krav til kompetanse og utdanning. Innovasjon, omstilling og gründerskap i næringen krever også kunnskap og kompetanse.

Kompetanse kan forstås som summen av kunnskap og ferdigheter, og erverves både gjennom utdanning, erfaring og praksis. Primærlandbruket omfatter ulike produksjoner som krever både spesialisert og variert kompetanse.

Kompetansens betydning for god rekruttering er særskilt knyttet til to forhold. For det første må opplærings- og utdanningssystemet sikre næringsutøverne riktig kompetanse for å bli dyktige i yrket. I en doktorgradsavhandling fra 2013 viste B.G. Hansen at det er stor forskjell i fortjeneste pr. melkeliter mellom produsenter med og uten agronomutdanning. Avhandlingen viste også at bønder som inngår i nettverk har lavere utgifter og større inntekter, og at melkeprodusenter uten agronomutdanning ikke klarer å utnytte kunnskap de får gjennom nettverk like godt som de med agronomutdanning. Et godt opplærings- og utdanningssystem for landbruket bidrar dermed til å sikre rekruttering av dyktige næringsutøvere.

For det andre vil en næring som assosieres med høyt kunnskapsnivå og gode muligheter for kompetanseutvikling virke attraktiv for nye generasjoner som vurderer en fremtid innenfor næringen. I kunnskapssamfunnet vil næringens bruk og omtale av kompetanse og kunnskapsutvikling i landbruket være viktig for landbrukets omdømme og attraktivitet.

3.1 Utdanningsnivået i landbruket

Statistisk sentralbyrås landbrukstellinger fra 2010 viser at mindre enn halvparten av gårdbrukerne hadde formell landbruksutdanning, det vil si utdanning på videregående nivå eller høyere (Statistisk sentralbyrå 2011). Det er også regionale forskjeller. Spesielt i Finnmark, Vest-Agder og Troms er denne andelen lav. Lavest andel landbruksutdannede er blant de eldste gårdbrukerne, og de under 40 år. Størst andel utdannede finnes blant de som er i 40-årene, der halvparten har landbruksutdanning.

Mange unge som overtar gårdsbruk i dag har imidlertid en annen utdanning enn en landbruksfaglig utdanning. I en studie fra 2010 av unge bønder som nylig hadde overtatt gårdsbruk fant Eldby og Nyhammer (2010) at 40 prosent hadde høyere utdanning, mens 43 pst. hadde yrkesfaglig utdanning. Om lag halvparten hadde landbruksfaglig utdanning enten på videregående nivå eller høyere nivå. De som hadde landbruksfaglig utdanning oppga å ha større utbytte av kurs og videreutdanning enn de som ikke hadde slik utdanning.

Når det gjelder jobbrelatert opplæring som ikke gir formell kompetanse, viser tall fra Statistisk sentralbyrås lærevilkårsmonitor i 2015 en deltagelse på 38 pst. blant sysselsatte

innen jordbruk, skogbruk og fiske (Statistisk sentralbyrå 2015a)[2]. Dette er lavere enn landsgjennomsnittet for alle sysselsatte (47 pst.). Mange har imidlertid tilegnet seg realkompetanse gjennom oppvekst og arbeid i landbruket. Bare 8 pst. deltok i formell videreutdanning i 2014, mot 15 pst. i snitt for alle grupper sysselsatte.

3.2 Opplærings- og utdanningssystemet for landbruket

Landbruket har et mangfold av læringsarenaer, som inkluderer det formelle utdanningssystemet, ulike former for rådgiving og erfaringslæring, formelle og uformelle nettverk, kurs, mentorordninger m.m. De er alle viktige når landbrukets kompetansebehov skal diskuteres i rekrutteringssammenheng.

Hvordan lærer Opplandsbonden?

Som et ledd i arbeidet med utarbeiding av en kompetansestrategi for jordbruket i Oppland, ble det opprettet et forprosjekt som skulle undersøke hvordan kompetanse og læring inngikk i strategier for videreutvikling av et mindre antall jordbruksbedrifter i Oppland. Kartleggingen ble gjennomført av Østlandsforskning (Sæther 2015). Sentrale funn fra undersøkelsen viser blant annet at bønder i hovedsak er fornøyd med kompetansetilbudet innen jordbruk, det er grunn til å anta at det gode rådgivingstilbudet bør benyttes mer aktivt av flere bønder, unge bønder er til dels meget aktive brukere av kompetansetilbudet og at det er betydelige, og mest sannsynlig systematiske, forskjeller mellom jordbrukets ulike produksjoner i hvordan bønder lærer.

3.2.1 Utdanningstilbud innen landbruk

Videregående opplæring

Fagutdanningen i landbruket er lagt til utdanningsprogram naturbruk i videregående opplæring. Utdanningsprogrammet er rettet både mot landbruk og havbruk/fiske. Dagens naturbruksutdanning på videregående nivå består av et felles Vg1 Naturbruk. Naturbruk har et relativt bredt tilbud på Vg1 som kvalifiserer for sju ulike program på Vg2. Videregående opplæring er et fylkeskommunalt ansvar. Pr 2013 var det 62 naturbruksskoler hvorav 44 tilbyr utdanning rettet mot landbruksektoren. Av 44 skoler er det 9 som ikke er fylkeskommunale. I skoleåret 2012-2013 var 22 pst. av naturbrukselevene i private naturbruksskoler, mens landssnitt er 7 pst. i private videregående skoler.

Naturbruksutdanningen gir muligheter både for studiekompetanse og yrkeskompetanse. De som fullfører Vg3 studieforberedende naturbruk får 0,5 realfagspoeng for dette til søkning

[2]Tall fra Lærevilkårsmonitoren er hentet fra en tilleggsundersøkelse til Arbeidskraftundersøkelsen. Dette er en utvalgsundersøkelse og tallene har derfor usikkerhet knyttet til seg. Det er av den grunn ikke skilt ut tall for jordbruk og skogbruk siden usikkerheten i tallene ville blitt enda større da.

inn til høyere utdanning. De som går yrkesfaglig retning vg3 landbruk har også mulighet til å ta vg3 påbygging til generell studiekompetanse eller vg3 studieforberedende naturbruk. De som tar vg3 landbruk med påbygging til generell studiekompetanse får ikke ekstra realfagspoeng.

Det er ønskelig med en økt interesse blant ungdom for landbruksutdanning. Det har vært en liten økning fra 1536 søkere til de offentlige videregående skolene på Vg1 naturbruk i 2014 til 1628 i 2015. Dette omfatter både "grønne" og "blå" programfag. I 2013 var det i alt 4372 elever ved de grønne naturbruksskolene (i alt 44). Tall fra Statistisk sentralbyrå over gjennomstrømming i videregående skole 2009-2014 viser at for elever som startet på grunnkurs naturbruk i 2009 fullførte 56 pst. Disse tallene avviker ikke vesentlig fra andre sammenlignbare yrkesfaglige studieretninger.

Lærlingemodellen, 2+2 løp, og fagbrev er en betegnelse på en yrkesutdannelse hvor deler av opplæringen skjer i skole og deler skjer i arbeidslivet. Av de sju programområdene på Vg2 er det bare landbruk og gartnerutdanning som ikke er lærefag. Disse elevene kan velge Vg3 landbruk eller Vg3 gartner som gir yrkeskompetanse, men ikke fagbrev etter læretid. Utdanningsdirektoratet har startet opp en forsøksordning for 2+2 løp også innen landbruk- og gartnernæringen. 5 fylkeskommuner inngår i forsøksordningen. Det er ulike synspunkter på om et 2+2 løp er egnet for landbruk- og gartnerutdanning. Fordelene som trekkes frem er blant annet at fagbrev og 2+2 løp vil styrke utdanningens omdømme, og at 2+2 løp kan være et godt alternativ for elever som har problemer med teorikravene i Vg3 agronom. Av ulemper vektlegges særlig at det vil være utfordrende å få tak i gode lærlingeverter, utfordringer knyttet til sesongbetonte produksjoner og spesialiserte produksjoner, og at det ikke eksisterer et tydelig arbeidsmarked for de konkrete fagene.

Svarer naturbruksutdanningen på næringens behov?

Evalueringen av naturbruksutdanningen utført av Østlandsforskning (Sæther m. fl. 2014) peker på at det ligger en interessekonflikt i at oppdraget til den videregående skolen er å utdanne fagarbeidere, mens landbruksnæringen forventer at naturbruksskolene utdanner en selvstendig næringsdrivende som skal lede sin egen virksomhet. Dette fører ofte til en oppfatning om at landbruksutdanningen ved naturbruksskolene har dårlig kvalitet, og en del hevder at den ikke er relevant nok og ikke gir den kompetanse næringsutøvere trenger. Det hevdes at læreplanene er for åpne og utydelige, og at det eksempelvis er mulig å bli agronom uten å ha hatt praksis med husdyr. Det reises spørsmål ved om Vg3 landbruk eller Vg3 gartnerfag i utdanningsprogram naturbruk gir god nok kompetanse for å kunne gå inn i yrket som selvstendig bonde. Den videregående opplæringen er imidlertid primært en utdanning av fagarbeidere. Den utdanning som næringsutøvere trenger for å være selvstendig næringsdrivende ut over dette, må enten tas på fagskolenivå eller andre tilpassede etter- og videreutdanningstilbud. Naturbruksutdanningen skal gi en grunnleggende kunnskap i landbruksfag som utgangspunkt for et yrke i primærlandbruket eller som studieforberedende for videre universitets- høgskolestudier eller fagskolestudier.

Som oppfølging av Meld. St 20 (2013-2014) om grunnopplæringen er Kunnskapsdepartementet (KD) i ferd med å gjennomgå tilbudsstrukturen i videregående opplæring. KD har gitt Utdanningsdirektoratet (Udir) i oppdrag å styrke kvaliteten på og relevansen av fag- og yrkesopplæringen ved å gjennomgå tilbudsstrukturen i samarbeid med partene i arbeidslivet. Udir har i tilknytning til dette opprettet 5 yrkesfaglige utvalg som

dekker de 9 utdanningsprogrammene i videregående opplæring. Utvalgene skal se på problemstillinger på tvers av de etablerte strukturer. Et yrkesfaglig utvalg skal se på området Opplevelser, natur og mat, og er særlig interessant for landbruks- og matsektoren.

Fagskoleutdanning

Fagskoleutdanning er yrkesrettet utdanning som bygger på fullført videregående opplæring eller tilsvarende realkompetanse. Utdanningene har et omfang på et halvt til to studieår og er en tertiærutdanning, det vil si utdanning på nivået over videregående opplæring. En fagskoleutdanning skal være koblet til arbeidslivets behov for fagkompetanse.

Det er pr. i dag fagskoletilbud innen landbruksfag på 8 steder i landet. Fagskoletilbudet er basert på den regionale spesialiseringen av jordbruksproduksjon. Høsten 2014 var det 99 elever i fagskoletilbud innenfor primærnæringsfag. Østlandsforsknings evalueringsrapport, som også tar for seg fagskoletilbudet i landbruket, viser til at begrunnelsen for behovet for fagskoler er at kompetansen fra 3-årig agronomutdanning ikke nødvendigvis er tilstrekkelig for å eie og drive større jordbruksvirksomheter. En økende andel av jordbruksproduksjonen foregår i større enheter som krever mer spisskompetanse. Samtidig har deler av næringen ønsket et mer praktisk orientert tilbud enn hva høgskoler og universitet tilbyr. Det er vekst i fagskoletilbudet innen jordbruk. Østlandsforskning viser til at dette er en ønsket vekst da den vil bidra til å styrke kompetansetilbudet gjennom en praktisk rettet utdanning etter videregående opplæring.

Næringslivet melder generelt at de har stort behov for arbeidskraft med fagskolekompetanse. Fagskolen gir flere karrieremuligheter for de med en yrkesfaglig kompetanse. Fagskolene har generelt høy gjennomføringsprosent, også sammenlignet med høgskoler.

Høgskole- og universitetsutdanning

Høyere utdanning i landbruksfag følger det ordinære utdanningsløpet for høyere utdanning. Det er særlig tre viktige institusjoner som utdanner akademikere for landbrukssektoren til næring, rådgivning, forvaltning, utdanning, ledelse og forskning. Det er Norges miljø- og biovitenskaplige universitet (NMBU), Universitetet i Nord og Høgskolen i Hedmark (Hihm).

De landbruksfaglige studietilbudene spesielt ved høgskolene er små og sårbare, og noen av bachelor- og masterprogrammene kan enkelte år ha grupper på under 20 studenter. Det er viktig å opprettholde jordbruks-, skogbruks- og utmarksfag selv om gruppene er små fordi det er få institusjoner som tilbyr dette, og fagene er viktig for samfunnsberedskapen med utgangspunkt i matproduksjon og matsikkerhet. Søkertallene til bachelorstudiene i produksjonsrettede landbruksfag hadde en positiv utvikling fra 2014 til 2015.

Etter- og videreutdanning

Mange næringsdrivende bønder trenger tilleggsutdanning etter fullført utdanning. Videreutdanning gir ny formell kompetanse på fagskole eller universitets- og høgskolenivå, er underlagt eksamens- og vurderingsordninger og gir uttelling i form av studiepoeng. Etterutdanning er kortere kurs som sikter mot fornyelse og ajourføring av en grunnutdanning, uten å gi formell kompetanse i form av studiepoeng. Samvirkeorganisasjonene, faglagene og Studieforbundet næring og samfunn er viktige aktører og bidragsytere når det gjelder etterutdanning. Fagskolene og høyskolene/universitetene er viktige tilbydere av videreutdanning.

Voksenagronom – et tilbud for voksne uten landbruksfaglig utdannelse
De fleste fylkeskommunene tilbyr voksenagronom. Tilbudet er rettet mot voksne som har behov for å styrke sin landbruksfaglige kompetanse. Interessen for dette tilbudet har vært stor. I Oppland er det for eksempel ca. 140 voksne som har tatt/tar voksenagronom siden oppstarten i 2011. Det er venteliste for å komme med.

Det er betydelige variasjoner mellom fylkene i innhold og organisering av dette tilbudet. Voksenagronomtilbudet bygger på læreplan til Vg2 og Vg3 landbruk, og kan gi agronomeksamen og rett til tittelen agronom for de som fyller opptakskravene. De som velger voksenagronomtilbudet, er i hovedsak voksne uten rett til videregående opplæring. Voksenagronomtilbudet finansieres på ulike måter. Noen fylker bruker de fylkeskommunale tilskuddsmidlene til rekruttering og kompetanseheving bevilget over jordbruksavtalen (RK-midlene), og noen bruker en kombinasjon av tilskuddsmidler, andre fylkeskommunale midler og egenbetaling.

Østlandsforsknings evaluering av naturbruksutdanningen har også sett på voksenagronomtilbudet. I en spørreundersøkelse gjennomført i forbindelse med evalueringen fremkom det at 95 pst. av deltagerne hadde en annen utdanning utover ungdomsskolen før de startet på vokseagronom, hvorav 36 pst. svarte de hadde høyere utdanning.

Østlandsforskning peker på at voksenagronomen er et tilbud som dekker et tydelig behov i næringen, men som ikke finner sin plass innenfor de eksisterende modellene for utdanning, og de mener det bør vurderes å etablere en felles nasjonal standard for en modulbasert modell.

3.3 Læringsarenaer for uformell læring

Foruten det formelle utdanningssystemet er det som tidligere nevnt en rekke andre læringsarenaer i landbruket. Norsk Landbruksrådgiving er en sentral aktør som bidrar til kompetanseutvikling i landbruket. Norsk Landbruksrådgiving driver faglig utvikling og uavhengig rådgiving gjennom lokale rådgivingsenheter. Rådgivingsenhetene er et faglig bindeledd mellom landbruksforskningen og landbruket. Organisasjonen har kjernekompetanse på agronomi og gir rådgiving innen planteproduksjon, maskin- og byggteknikk, næringsutvikling, foretaksøkonomi, økologisk landbruk, miljøtiltak og HMS. Andre sentrale aktører innen rådgiving og kompetanseheving er landbrukssamvirket (for eksempel Tine og Nortura). I Østlandsforsknings rapport om læringsarenaer blant opplandsbønder (Sæther 2015) er det vist til at læringsarenaene fungerer ulikt for de ulike produksjonene. For eksempel er rådgivere mer brukt blant melkeprodusenter enn blant saueprodusenter. Nettverk i en eller annen form er viktig for mange produsenter, men

nettverk har ulik karakter både innad i en type produksjon og mellom produksjoner. Tiltak som legger til rette for at aktive bønder kan styrke sine nettverk blir fremhevet som viktig.

Kompetanseløft Trøndersk landbruk

Det treårige prosjektet Kompetanseløft Trøndersk landbruk omhandler ulike tiltak rette mot å heve kompetansen i landbruket for å bidra til økt konkurransekraft i trøndersk landbruk. Bak prosjektet står faglagene i landbruket, fylkesmannen og fylkeskommunen i de to trøndelagsfylkene. Trøndelag Forskning og utvikling evaluerte noen av tiltakene i prosjektet som omhandlet kollegalæring, erfaringslæring og mentorordning (Haugum 2015). Sentrale resultatmål knyttet til disse tiltakene er økt egenkompetanse og økt etterspørsel etter kompetanse fra næringen og økt entreprenørskapsholdning i landbruket. I prosjektet har det vært igangsatt 22 erfaringsgrupper som har fått støtte til å diskutere fag og lære av hverandre innenfor ulike tema. Det har vært bevilget midler til ulike kollegalæringstiltak administrert gjennom en organisasjon eller et faglag, samt etablert en lavterskel menotordning der en gårdbruker kan gjøre en formell avtale med en kollega som kan bistå med råd, veiledning og som diskusjonspartner i forbindelse med oppstart av ny produksjon på gården. Evaluator peker på at satsingen har vært enkel og lite byråkratisk. Spesielt mentorordningen og erfaringsgruppene blir evaluert som gode tiltak. Det blir vist til at prosjektet har hatt en entreprenøriell tilnærming til kompetanseheving gjennom anerkjennelse av erfaringsbasert kompetanse og nye modeller for samarbeid mellom produsenter.

3.4 Virkemidler for kompetansebygging i landbruket

Over jordbruksavtalen er det særlig to større ordninger som er målrettet mot kompetanseheving og rekruttering i landbruket. Dette er tilskuddsmidler til rekruttering og kompetanse (RK-midler) som forvaltes av fylkeskommunene, og Kompetanseutviklingsprogrammet i landbruket (KIL-midler) forvaltet av Matmerk.

3.4.1 Tilskuddsmidler til fylkeskommunene

Fylkeskommunene har siden 2010 årlig fått tildelt 20 mill. kroner til rekruttering og kompetanse. Ordningen skal bidra til rekruttering og kompetanseheving av næringsutøvere, samt styrke innsatsen innenfor likestilling i landbruket. Hoveddelen av midlene går til rekrutterings- og opplæringstiltak ute i fylkene. En betydelig del av midlene brukes til å gjennomføre voksenagronomtilbud på videregående nivå Vg2/Vg3.

3.4.2 Kompetanseutviklingsprogrammet i landbruket (KIL-midler)

KIL-midlene skal bidra til kompetanseutvikling for yrkesutøvere innen det tradisjonelle landbruket eller andre landbruksbaserte næringer, enten gjennom utvikling av nye kompetansegivende tilbud eller til videreføring og/eller videreutvikling av eksisterende kompetansegivende tilbud. KIL-midlene skal brukes til å støtte kompetanseutviklingstiltak av

nasjonal og regional betydning. Ordningen forvaltes av Matmerk. Rammen fastsettes årlig i jordbruksavtalen, og har over flere år vært på 6 mill. kroner (1 mill. kroner av ordningen øremerkes avløserkurs).

3.5 Kompetansekrav i landbruket?

Det er ingen formelle myndighetsbestemte utdanningskrav til dokumentert kompetanse for den enkelte næringsutøver i landbruket. Arbeidsgruppen er spesielt bedt om å vurdere innføring av kompetansekrav i landbruket. Med kompetansekrav menes myndighetsbestemt krav til dokumentert kompetanse hos den enkelte jordbruker basert på enten godkjent opplæring eller godkjent realkompetanse (Ellingsen m.fl. 2004).

Selv om det i dag ikke stilles formelle krav til utdanning for å drive et gårdsbruk er det en rekke krav i lover og forskrifter som både direkte og indirekte krever kompetanse hos utøverne. Mattilsynet og Arbeidstilsynet er blant de viktigste kontrollinstansene. Lovpålagte kompetansekrav knytter seg for eksempel til Dyrevelferdslovens § 6 som sier at dyreholder skal sørge for at dyr blir ivaretatt av tilstrekkelig og faglig kompetent personell. Andre skal ha nødvendig kompetanse til den aktiviteten de utfører. Det er videre lovpålagt opplæring i HMS-arbeid for de som har folk i virksomhet på gården. I tillegg kommer kravet i konsesjonsloven om ”egnethet” ved søknad om konsesjon ved erverv av landbrukseiendom. Egnethet er i den sammenheng en skjønnsvurdering og i praksis tilsier dette at det skal svært mye til før noen blir vurdert som uskikket. Innenfor de ulike produksjonene er det ellers stilt krav om obligatoriske kurs (for eksempel fjørfeskolen i regi av Nortura) og en rekke krav til sertifisert kompetanse (for eksempel autorisasjonsbevis ved bruk av kjemiske sprøytemidler). Kvalitetssystemet i landbruket (KSL) som forvaltes av Matmerk, skal sikre kvalitet for bonde, industri og forbruker og forutsetter at driften er i tråd med lover, forskrifter og krav fra råvarekjøper. Dette krever god kunnskap om den enkelte produksjon og setter krav til kvalitet som bonden må forholde seg til.

Landbruks- og matdepartementet (LMD) ga i 2003 styret for Kompetanseutviklingprogrammet i landbruket (KIL) ansvaret for å utrede behovet for et kompetansekrav i landbruket. Spørsmålet om innføring av kompetansekrav ble utredet av Fafo (Ellingsen m.fl. 2004). De viktigste argumentene for innføring av kompetansekrav var knyttet til at utviklingen med hensyn til dyrevelferd, teknologi og mathygiene tilsier at nedarvet kunnskap ikke er tilstrekkelig. Det ble videre pekt på at et kompetansekrav kan skape økt mattrygghet hos forbruker, styrket arbeid med HMS, samt at krav om individuell kompetanse vil supplere KSL-systemet i arbeidet med kvalitetsforbedring og HMS. Det ble også vist til at kompetansekravet vil øke yrkesstoltheten og heve statusen og derigjennom styrke rekrutteringen av ungdom, og fremskynde ønskede generasjonsskifter. De viktigste argumentene mot innføring av kompetansekrav var knyttet til at kompetanseutviklingen burde være styrt av opplevde behov og ikke pålegg, mange bønder har høy realkompetanse selv om de ikke har formell landbruksfaglig kompetanse, kvalitet, matsikkerhet og HMS sikres allerede gjennom KSL-ordningen og andre kvalitetskrav fra varemottaker, myndigheter m.m. Et kompetansekrav vil medføre ekstrakostnader og ekstra tidsbruk for utøverne og heve terskelen for å bli landbruker, samt at behovene for kompetanse er ulike i ulike produksjoner.

Styret for KIL anbefalte i desember 2004 Landbruks- og matdepartementet å innføre kompetansekrav for primærprodusenter i landbruket med produksjon av en viss størrelse. I første omgang ble det anbefalt kompetansekrav for alle nye produsenter, og at offentlige støtte- og tilskuddsordninger bør velges som sanksjonsmiddel. Anbefalingen ble ikke fulgt opp videre.

3.6 Arbeidsgruppen mener

Opplærings- og utdanningstilbudet i landbruket må fremstå som relevant og helhetlig, og speile de behovene som samfunnet og næringen har for kompetanse.

Arbeidsgruppen mener at naturbruksskolene er sentrale utviklingsaktører for en fremtidsrettet naturbruksutdanning og en viktig kompetanseleverandør. For å sikre relevante utdanningstilbud må landbruksnæringen og utdanningsmyndighetene ha regelmessig dialog om behov og innhold. Mange yrkesutøvere i landbruket kombinerer skogs- og gårdsdrift. For å imøtekomme behovet for krysskompetanse vil arbeidsgruppen peke på mulighetene for kryssløp knyttet til naturbruk. Krysskompetanse kan være et godt grunnlag for arbeid og næring og slik sett gi bonden flere muligheter til å utnytte gården som ressurs. Vg2 Skog, Vg2 anleggsgartner og idrettsanleggsfag og Vg2 Hest og hovslager bør være gode utgangspunkt for Vg3 Landbruk.

Som et ledd i å møte fremtidens behov for landbruksakademikere og fremme landbruket som karriereveg mener arbeidsgruppen det bør ses på om de som fullfører VG3 landbruk og tar vg3 påbygging til generell studiekompetanse også bør få 0,5 poeng ekstra i sin søkning inn til høyere utdanning.

Arbeidsgruppen vil peke på behovet for i større grad å målrette og samordne opplæringstilbud som ikke gir formell kompetanse og samtidig utfordre fag-, universitets- og høgskolesektoren til i større grad å utvikle og synliggjøre en helhetlig og fleksibel modell for etter- og videreutdanning.

Det er viktig å fremheve de uformelle læringsarenaene som finnes i sektoren og videreutvikle rådgivningstilbudet gjennom Norsk Landbruksrådgiving[3], samvirkeorganisasjonene m.fl. Næringen må ta et særlig ansvar for å bevisstgjøre og motivere bøndene til å benytte slike tjenester. Tilbudet fremstår imidlertid som uoversiktlig og arbeidsgruppen mener det er til dels mye parallelljobbing i kompetansesystemet med for lite samordning av ressursene.

Utdannings- og opplæringstilbudene må være tilpasset bøndenes arbeids- og livssituasjon. Nettbaserte løsninger og bruk av sosiale medier er viktige virkemidler som kan formidle kunnskap og erfaring på nye måter og dermed få flere til å søke mer kompetanse i en hektisk hverdag.

Siden gjennomsnittsalderen ved eiendomsoverdragelse av landbrukseiendom er relativt høy, er det for mange et tidsgap mellom tidspunkt for endt grunnutdanning og overtakelse av gården. Mange som etablerer seg på gårdsbruk har også en annen utdanning og yrkeskarriere bak seg. Her er voksenagronomtilbudet viktig. Utdanningen må tilrettelegges på en fleksibel

[3] Rådgivingstilbudet til Norsk Landbruksrådgiving blir nærmere omtalt i kapittel 4.

måte slik at det kan kombineres med jobb og familie. Arbeidsgruppen mener at agronomi, driftsledelse, økonomi, entreprenørskap er viktig i agronomutdanningen fremover Realkompetansevurdering legges til grunn for opptak til voksenagronomutdanningen.

De nasjonale midlene til kompetanseutvikling er viktige midler for å videreutvikle kompetansetiltak som har overføringsverdi til andre fylker og bør beholdes som en nasjonal pott. Fylkesvise virkemidler til rekruttering og kompetanseheving i landbruket har bidratt til mange positive regionale kompetanse- og rekrutteringstiltak. Virkemiddelordningen bør videreføres på samme nivå som i dag, og det bør fortsatt kunne legges nasjonale føringer for bruk av tilskuddet.

Innføring av kompetansekrav i landbruket?

Landbruksnæringen har, i likhet med andre næringer behov for kunnskap og kompetanse for å sikre og utvikle norsk matproduksjon og utvikling av andre landbruksbaserte næringer. Det er ved flere anledninger i rapporten vist til at kompetanse generelt og god agronomisk kompetanse spesielt har god effekt på lønnsomhet og utvikling og utnytting av gårdens ressurser. Kompetansens betydning for utvikling av det enkelte gårdsbruk og næringen i stort er derfor viktig. Kompetansekrav er et virkemiddel som kan bidra til å styrke kompetansen i næringen og rekrutteringen av dyktige næringsutøvere. Næringen forvalter store arealressurser, både i jord, skog, og utmark. Hensyn til dyrevelferd, teknologiutvikling, mathygiene, økt matproduksjon, økt mattrygghet for forbruker, klimatilpasning, styrking av HMS-tiltak er viktige argument for innføring av kompetansekrav i landbruket. Vektlegging av formell kompetanse kan også være en måte å heve status og omdømme til næringen. Dette kan styrke rekrutteringen av unge til næringen.

Et kompetansekrav i landbruket bør inneholde de basisferdigheter som myndighetene og næringen mener er viktig for å være en profesjonell næringsutøver og bør ikke ha tilbakevirkende kraft. Naturbruk tilsvarende Vg 3-nivå og voksenagronom kan være to alternative veier til å realisere kompetansekravet. Utvikling av en nasjonal modell for voksenagronomtilbud som tar hensyn til kompetansebehovene i de ulike produksjonene vil være en forutsetning.

Imidlertid er det også utfordringer knyttet til det å innføre et kompetansekrav i landbruket som bør analyseres nærmere. Det vil for eksempel medføre ekstra ressursbruk for de som vil inn i næringen og vil kunne føre til at terskelen for å etablere seg i næringen blir høyere for enkelte. Det vil også være forvaltningsmessige utfordringer og kostnader knyttet til innføring og kontroll av et kompetansekrav.

For å heve kompetansen i landbruket, bidra til økt lønnsomhet og styrke status og omdømme for næringen, foreslår flertallet i arbeidsgruppen unntatt LMDs representant og representanten Per Manvik at det innføres kompetansekrav i landbruket tilsvarende VG3-nivå eller voksenagronom. Det igangsettes en faglig utredning med vurderinger av konkret innhold, organisering og praktisk gjennomføring av et slikt krav. Utredningen ferdigstilles til jordbruksoppgjøret 2017. Et krav er ikke ment å gi tilbakevirkende kraft. Det er naturlig at representanter fra næring og forvaltning utgjør en referansegruppe for utredningen.

Representanten fra LMD og representanten Per Manvik mener at til tross for at et kompetansekrav kan være et tiltak for å styrke kompetansen og heve status og omdømme i næringen, og slik bidra til å rekruttere dyktige næringsutøvere, er det uklart om et pålagt myndighetsbestemt krav til kompetanse vil være et målrettet tiltak for rekruttering. Mangfoldet av muligheter til å utnytte gårdens totale ressursgrunnlag danner også utgangspunkt for et mangfold av kompetansebehov utover det et enkelt kompetansekrav kan fylle. Øvrige forslag som arbeidsgruppen har lagt opp til knyttet til vektlegging av kompetanse og videreutvikling av eksisterende opplærings- og utdanningstilbud i landbruket kan være like vesentlige rekrutteringstiltak. Etablering av en nasjonal modell for voksenagronom med god faglig og pedagogisk kvalitet og fleksibel tilrettelegging vil for eksempel senke terskelen for å sikre seg nødvendig kompetanse, og gjøre det mer tilgjengelig for flere å få tilstrekkelig landbruksfaglig kompetanse. Som vist til tidligere vil et slikt myndighetsbestemt kompetansekrav føre til flere pålegg for næringen og gi forvaltningsmessige utfordringer og kostnader. Dette omfatter bl.a. spørsmål om unntaksmuligheter, utfordringer med kompetansekrav knyttet til eieformer som ikke er enkeltpersonforetak og utfordringer knyttet til valg av reaksjoner ved brudd på regelverket. Representanten fra LMD og representanten Per Manvik kan derfor ikke støtte et forslag om innføring av kompetansekrav for de som driver en jordbruksproduksjon.

3.7 Arbeidsgruppens forslag til tiltak

- For å heve kompetansen i landbruket, bidra til økt lønnsomhet og styrke status og omdømme for næringen, foreslår flertallet i arbeidsgruppen unntatt representanten fra LMD og representanten Per Manvik at
    - det innføres kompetansekrav i landbruket tilsvarende VG3-nivå eller voksenagronom. Kompetansekravet gis ikke tilbakevirkende kraft.
    - det igangsettes en faglig utredning med vurderinger av konkret innhold, organisering og praktisk gjennomføring av et slikt krav. Utredningen ferdigstilles til jordbruksoppgjøret 2017. Det er naturlig at representanter fra næring og forvaltning utgjør en referansegruppe for utredningen.
- Det foreslås å etablere en nasjonal modell for voksenagronom som sikrer faglig og pedagogisk kvalitet og fleksibel tilrettelegging. Forslaget må utredes nærmere, og omfatte en vurdering av innhold, organisering og kostnader.
- For å sikre relevante utdanningstilbud må landbruksnæringen og utdanningsmyndighetene ha regelmessig dialog om behov og innhold.
- Tilbudet om opplæring som gir uformell kompetanse i landbruket fremstår i dag som uoversiktlig. Ressursene må brukes på en mer målrettet og samordnet måte, og næringen bør lage en nasjonal kompetansestrategi.
- Som et ledd i å møte fremtidens behov for landbruksakademikere og fremme landbruket som karriereveg bør det vurderes om de som fullfører VG3 landbruk og tar vg3 påbygging til generell studiekompetanse også bør få 0,5 poeng ekstra i sin søkning inn til høyere utdanning.

4 Bonden som bedriftsutvikler – oppstartsutfordringer og muligheter

4.1 Situasjonsbilde

For de som skal inn i næringen vil vurderinger knyttet til inntekt og kapitalbehov være sentralt. En samlet næringskomite uttalte i forbindelse med Stortingets behandling av jordbruksoppgjøret 2015 følgende;

"Komiteen viser til at gode inntektsmuligheter er en forutsetning for økt matproduksjon og at dyktige næringsutøvere, og ikke minst ungdom, skal se på jordbruk som en interessant arbeidsplass for fremtiden"

Kapitalbehovet ved kjøp av landbrukseiendom og oppstart av produksjon er stort, og likviditetsutfordringene er ofte størst de første driftsårene.

Investeringsbehovet avhenger av nivået på vedlikehold og investeringer som er foretatt av forrige eier. Det er i dag et stort behov for investeringer innenfor landbruket, både i nye driftsbygninger og i utbedringer av gamle bygg. Investeringsbehovet er størst innen melke- og storfekjøttproduksjon. Nye krav om dyrevelferd og krav om løsdriftsfjøs innen 2024 vil føre til økt investeringsbehov i årene fremover.

For de som vil satse på næringsutvikling basert på landbrukets ressurser utenom tradisjonelt jordbruk er det andre investerings- og bedriftsutviklingsbehov. Disse har i større grad bedriftsutviklingsbehov på linje med det øvrige næringsliv. Ettersom de fleste av disse har en tradisjonell landbruksdrift i bunn, kan omstillingen fra å være råvareleverandør til å jobbe med videreforedling av varer og tjenester være stor. Felles for nyetablerere innen både tradisjonelt landbruk og annen landbruksbasert næringsutvikling er behov for tilførsel av kapital som kan dempe risikoen ved investeringer og bedriftsutvikling, kompetanse om forretningsutvikling, gode nettverk og et godt veiledningsapparat.

Finansiering av investeringene skjer i dag gjennom egenkapital, investeringstilskudd, og offentlige og private låneordninger. Innovasjon Norge forvalter aktuelle virkemidler for investering- og bedriftsutvikling fra det offentliges side.

I tillegg til finansieringsutfordringer kan tilgang til markedet være en utfordring innenfor både de produksjoner hvor produksjonsavtaler er utbredt og andre landbruksbaserte næringer utenom tradisjonelt landbruk. Spesielt for nye produsenter kan det være vanskelig å få leveringsavtaler og få solgt produktene. Produksjonsavtaler kan også være krevende med tanke på forutsigbarhet knyttet til investeringer. Dette gjelder særlig innenfor grøntproduksjon og etter hvert også innenfor kyllingproduksjon. Økende vertikal integrasjon i verdikjeden og økt konsentrasjon i det norske dagligvaremarkedet hvor tre dagligvarekjeder nå har over 95 pst. av markedet, har ført til at disse utfordringene har blitt mer fremtredende de siste årene.

4.2 Investerings- og bedriftsutviklingsmidler over jordbruksavtalen

Det viktigste enkeltstående økonomiske virkemiddelet over jordbruksavtalen for å stimulere til investering, bedriftsutvikling og generasjonsskifte er ordningen med investerings- og bedriftsutviklingsmidler i landbruket. Ordningen er viktig for rekrutteringen delvis fordi yngre investerer i større grad enn eldre, og delvis fordi mange eldre som investerer gjør det for å legge til rette for neste generasjon. For investeringer i det tradisjonelle landbruket er det et særskilt mål om effektivisering av produksjonen. For investeringer i andre landbruksbaserte næringer er det et særskilt mål om økt sysselsetting. Midlene forvaltes av Innovasjon Norge, med en innvilgningsramme på 548 mill. kroner for 2016.

Unge under 35 år og kvinner er særskilt prioritert i deler av regelverket ved at de kan få tildelt mer tilskudd enn andre søkere. Et eget tilskudd ved generasjonsskifte skal avhjelpe mindre investeringer i forbindelse med overtagelse av landbrukseiendom. Rapport om bruk av midlene til investering og bedriftsutvikling for 2014 viser at 28 pst. av tilskudd bevilges til aldersgruppen under 35 år.

Det er per i dag stor etterspørsel etter investeringsvirkemidlene, og antallet søknader om investeringstilskudd hos Innovasjon Norge var per 30. juni 2015 totalt sett nesten 10 pst. høyere enn på samme tid i året før.

Innenfor ordningen kan det også avsettes midler til risikolån. I 2015 ble det innvilget 26,4 mill. kroner i riskolån til landbruket. Risikolån blir særskilt benyttet i forbindelse med behov for toppfinansiering ved større investeringsprosjekt. Ordningen er lite brukt ettersom avsetning til dette tiltaket må tas av innvilgningsrammen for investerings- og bedriftsutviklingsmidlene. Innvilgning av risikolån til landbruket må dermed gå på bekostning av øvrige tilskudd over ordningen. Ettersom Innovasjon Norge opplever stor pågang etter tilskudd til investeringer i landbruket, blir slike avsetninger nedprioritert.

I tillegg til investerings- og bedriftsutviklingsmidlene i landbruket finansierer også jordbruksavtalen Utviklingsprogrammet – landbruks- og reindriftsbasert vekst og verdiskaping. Programmet skal bidra til næringsutvikling basert på landbrukets ressurser og til økt vekst og verdiskaping for landbruksbaserte næringer. Virkemidlene i programmet skal særskilt medvirke til å få opp flere gode gründere og vekstkraftige bedrifter, og tilbyr tilpassede kompetansetiltak til bedriftene, finansiering til bedrifter som ønsker å vokse og støtte til etablering av økonomisk forpliktende produsentnettverk. Programmet skal også medvirke til å skape nettverk for utvikling av innovasjon og kompetanse og til omdømmeaktiviteter. For 2016 er det avsatt ca. 100 mill. kroner over programmet.

4.2.1 Andre finansieringsordninger forvaltet av Innovasjon Norge

I tillegg til virkemidlene over jordbruksavtalen forvalter Innovasjon Norge også en rekke næringsnøytrale tilskudds- og låneordninger over Nærings- og fiskeridepartementets (NFDs) budsjett og Kommunal- og moderniseringsdepartementets (KMDs) budsjett. Innovasjon Norges årsrapport for 2014 viser at landbrukskundene nytter seg godt av hele bredden av

Innovasjon Norges portefølje. Totalt sett går hele 30 pst. av alle tilsagn hos Innovasjon Norge til landbrukssektoren.

Lavrisikolåneordningen er en ordning over NFDs budsjett og er på totalt 2,5 mrd. kroner. En betydelig del av låneporteføljen har tidligere vært landbrukslån (ca. 1/3 del). Siden 2014 har Innovasjon Norge hatt en ambisjon om reduksjon av utlånsvolumet til landbruk. Rentemargin på lån ble økt. Støtte til boligformål er nedprioritert, og prosjekter på landbruksområdet der Innovasjon Norge er mest utløsende for realisering av prosjektet blir prioritert. Lån i forbindelse med generasjonsskifte prioriteres i utgangspunktet bare for unge under 35 år og områder der det private bankvesenet fungerer lite tilfredsstillende. Innvilgning av lavrisikolån til landbruk har blitt redusert fra 902,6 mill. kroner i 2013 til 413,8 mill. kroner i 2015.

Innovasjon Norge tilbyr også en rekke andre tjenester for nyetablerere og arbeid med bedriftsutvikling. Mentortjenesten for gründere i en tidlig fase er et eksempel på dette. Målgruppen for tjenesten er daglige ledere av registrerte gründerbedrifter i bedriftsutviklings- og markedsintroduksjonsfasen. Det stilles ikke krav til bransjetilhørighet, men innovasjonshøyde. Tjenesten prioriterer gründere som er under 35 år, men er utformet slik at den kan tilbys alle gründere som tilfredsstiller de øvrige kravene. Innenfor landbrukssektoren er det særskilt gründere av matbedrifter som har benyttet seg av denne tjenesten.

4.3 Andre tiltak for å lette oppstartsutfordringer og stimulere til gründerskap

Mange nyetablerte næringsutøvere kan ha behov for hjelp og veiledning i oppstartsfasen. For å bidra til dette er det viktig at landbruksforvaltningen og næringens organisasjoner har relevant og tilgjengelig informasjon. Arrangering av kurs for unge bønder er noen av tiltakene som for eksempel Norges Bondelag gjør regelmessig. Rådgivingsapparatet for øvrig, og Norsk Landbruksrådgiving (NLR) spesielt, er også viktige her. Innenfor økologisk produksjon har NLR for eksempel et tilbud om gratis førsteråd for de som vurderer omlegging til økologisk produksjon. Tilbudet omfatter blant annet gårdsbesøk der NLRs rådgivere vurderer muligheter og begrensninger på gården med tanke på økologisk drift gjennom kartlegging av gårdens ressurser.

Gjennom prosjektet Kompetanseløft Trøndersk landbruk har landbruksforvaltningen og landbrukets organisasjoner i Trøndelag, utarbeidet brosjyren Ny bonde- ny skogbruker? som gir generelle råd om hva som må på plass med tanke på registreringer, innmeldinger, regelverk og tilskudd som ny bonde. Nyttige linker til kompetansetilbydere og orientering om hva de største rådgiverorganisasjonene kan tilby er også omtalt.

Enkelte bønder benytter seg av rådgiving i form av et gårdsråd. Dette er en type forum der gårdens drift står i sentrum, og der utfordringer og viktige beslutninger om driften kan diskuteres rundt kjøkkenbordet. I gårdsrådet er det samlet ressurspersoner som kan bidra med målrettet rådgiving knyttet til den helhetlige driften av gården og hvordan lønnsomheten på gården kan økes. Eksempel på involverte aktører i et slikt råd kan være representanter fra bank, regnskap, rådgivere fra Tine (økonomi og produksjon) m.fl.

4.3.1 Mentorordninger tilpasset landbruket

Mens generell rådgiving, informasjon og gårdsråd kan gi unge som skal etablere seg i næringen økt trygghet om driften av gården, kan en mentorordning være et viktig verktøy for de som skal satse på noe helt nytt eller som skal gjennom større utviklingsarbeid på gården. I forbindelse med jordbruksoppgjøret 2014 ble det avsatt 4 mill. kroner til en flerårig satsing på rekruttering og gründerskap i landbruket. Målsettingen med satsingen er økt rekruttering og å løfte frem flere gode gründere gjennom "beste praksis". I Prop. 106 S (2013-2014) Jordbruksoppgjøret 2014 ble det videre vist til at synliggjøring av landbruks- og gartnerutdanningens mange utdannings- og yrkesveier er viktig. Det ble også vist til at satsingen skulle gjennomføres i samarbeid med Innovasjon Norge, Ung Entreprenørskap, utdanningsinstitusjoner, NILF og andre relevante aktører. Mandatet for satsingen skal utarbeides mellom avtalepartene i jordbruksoppgjøret.

Våren 2015 la regjeringen frem Meld. St 31 (2014-2015) *Garden som ressurs – marknaden som mål. Vekst og gründerskap innan landbrukbaserte næringar.* I meldingen er det foreslått at satsingen på 4 mill. kroner til rekruttering og gründerskap skal benyttes til å prøve ut en mentorordning i landbruket.

Som nevnt i kapittel 1 er det behov for å se på satsingen på rekruttering og gründerskap i sammenheng med arbeidsgruppens arbeid. Med en satsing avgrenset til 4 mill. kroner er det behov for en mer spisset tilnærming enn det føringene for satsingen i jordbruksoppgjøret 2014 gir. Arbeidsgruppen mener at forslaget i Meld. St 31 om å avgrense satsingen til utprøving av en mentorordning i landbruket vil kunne målrette satsingen til både å bidra til å stimulere til rekruttering og gründerskap i landbruket.

Hvorfor egen mentorordning for landbruket?

Næringsutøvere i en oppstartsfase har stort behov for hjelp både i arbeidet med selve oppstarten og i den første fasen etter etablering av en virksomhet. Spesielt gjelder dette kompetanseutvikling for næringsutøveren. Nettverk eller mentorer kan være viktige tiltak her. Innovasjon Norges mentortjeneste for gründere ble evaluert av Oxford Research i 2014 (Stiberg-Jamt m.fl. 2014). Evalueringen av ordningen viste at tjenesten fungerte relativt godt, men med noen behov for tiltak for å videreutvikle ordningen. I evalueringsrapporten ble det også pekt på at tidligere utredninger har vist at gründere generelt, og unge spesielt, har stort behov for en strategisk mentor for å redusere risikoen i bedriftsutviklings- og markedsintroduksjonsfasen.

På samme tid som nyetablerere innenfor landbruksnæringen har mange av de samme utfordringene som næringsutøvere i andre sektorer, har de også noen utfordringer og rammebetingelser som er særskilt for landbruksnæringen. De fleste foretak innen landbruk og landbruksbaserte næringer er små familieforetak som er stedbundne til den enkelte landbrukseiendom.

Siden de landbruksbaserte næringene har en rekke utfordringer og muligheter som er særskilte for denne sektoren, er det relevant å prøve ut om en egen mentorordning for landbruket er fordelaktig for rekrutteringen til sektoren. En mentorordning kan både bidra til

at unge bønder motiveres til å bli værende i næringen, styrke kunnskaps- og kompetanseoverføringen og skape gode nettverk og fagmiljø.

Det eksisterer i dag allerede flere mindre forsøk med særskilte mentorordninger i landbruket på regionalt nivå. I Sogn og Fjordane og Hordaland har Innovasjon Norge utarbeidet en mentorordning for Inn på tunet bedrifter, "Inn på tunet pluss". Innovasjon Norge i Sogn og Fjordane har ellers rettet oppmerksomhet mot gründerbedrifter i landbruket innenfor andre landbruksbaserte næringer. Modellene baserer seg på Innovasjon Norges nasjonale modell der Innovasjon Norge godkjenner mentor. Det gis inntil 30 timers veiledning, samt mulighet for deltagelse på nettverkssamlinger. Totalt gis det inntil 35 000 kroner eks. mva. i bevilgning fra Innovasjon Norge, hovedsakelig til å dekke mentorhonorar.

Gjennom prosjektet Kompetanseløft Trøndersk landbruk er det utviklet en lavterskel mentorordning. Her velger bonden selv mentor og gjør en enkel avtale med utvalgt mentor, om minimum 3 møter i løpet av et år. Kompetanseløft Trøndersk landbruk bevilger 4000 kroner til bonden, som kan nyttes til godtgjøring av mentor m.m.

4.4 Arbeidsgruppen mener

Tiltak som kan lette investerings- og oppstartsutfordringer er spesielt viktig for de som skal inn i næringen som ofte har et stort investeringsbehov. Opprettholdelse av investeringsordninger for landbruket anses som viktig. Det er viktig at det er mulig å kunne investere innenfor alle bruksstørrelser, og at investeringsvirkemidlene har en klar profil rettet mot unge bønder. Generasjonsskifteordningen innenfor investerings- og bedriftsutviklingsmidlene er et viktig tiltak som bidrar til å lette oppstartsutfordringene. Styrking av risikolåneordningen og rentefritak i oppstartsfasen kan være tiltak som kan bidra til å lette på oppstartsutfordringer for unge bønder.

Arbeidsgruppen mener at satsingen på mentorordning konkretiseres gjennom utprøving av en lavterskelordning etter modell fra prosjektet Kompetanseløft Trøndersk landbruk i noen utvalgte regioner. Unge under 35 år i en etablerings- eller utvidelsesfase med ambisjoner om å utvikle produksjonen, og med et langsiktig perspektiv skal prioriteres i ordningen. Ordningen skal omfatte både tradisjonelt landbruk og andre landbruksbaserte næringer. Målet med forsøkene må være å utvikle en metodikk for en mentorordning i landbruket som er tilpasset næringens behov, og som kan ha overføringsverdi til hele landet. Prøveordningen skal forvaltes av Norsk Landbruksrådgiving i tett samarbeid med Innovasjon Norge og faglagene regionalt.

For den enkelte næringsutøver kan satsing på andre landbruksbaserte næringer i tillegg til tradisjonell gårdsdrift også bidra til risikoutjevning og være en økonomisk buffer. I tillegg kan disse næringene i mange tilfeller utvikle seg til å bli den mest inntektsbringende næringen på gården.

Utover direkte økonomisk bistand er det også avgjørende at de som skal etablere seg i næringen får nødvendig rådgiving og aktivt søker råd og kompetanseheving. Både gårdsråd, førsteråd og mentorordning kan være viktige verktøy i denne sammenhengen.

Prosjektet "Slipp oss til - Ungdom inn i landbruket" er et samarbeid mellom Natur og Ungdom, Norges Bygdeungdomslag og Norsk Bonde- og Småbrukarlag, og har pågått siden 1999. Prosjektet er finansiert av Landbruks- og matdepartementet, og skal bidra til økt rekruttering, legge til rette for lokal, miljøvennlig matproduksjon og ressursbruk og styrke bosettingen på bygdene. Prosjektet drifter nettsiden gardsbruk.no, der ledige gårdsbruk blir lagt ut for salg vederlagsfritt og det er gratis å annonsere. Siden har ca. 20 000 besøkende hver måned. Prosjektet tilbyr også håndbøker til nye gårdbrukere og til kommuner. Arbeidsgruppen vil peke på at i en rekrutteringssammenheng kan denne nettsiden ha en funksjon ved at selgere kan koples sammen med aktuelle kjøpere mens gården fortsatt er i drift. For dem som kjøper en gård er det lettere å fortsette allerede eksisterende drift, enn å starte opp ny drift på en gård som ikke har vært i drift på en stund.

Et flertall av arbeidsgruppens medlemmer unntatt representanten fra LMD, mener en fondsavsetning med skattefordel kan være et tiltak for å øke egenkapitalfinansieringen av investeringene. En ordning med gårdssparing med skattefradrag etter modell fra boligsparing for ungdom (BSU) kan også være et tiltak. En slik gårdssparingsordning til næringsdelen av eiendommen må ha vesentlig høyere årlige og totale innskuddsbeløp enn i gjeldende BSU-ordning. Representanten fra LMD viser til at eksisterende virkemidler som investerings- og bedriftsutviklingsordningen er et målrettet virkemiddel i denne sammenhengen. Når det gjelder spørsmålet om en egen ordning for gårdssparing for ungdom er det i dag mulig å bruke BSU-ordningen til kjøp av boligdelen av landbrukseiendom.

4.5 Arbeidsgruppens forslag til tiltak

- Arbeidsgruppen foreslår at det prøves ut en lavterskel mentorordning for landbruket i noen utvalgte regioner etter modell av prosjektet Kompetanseløft Trøndersk landbruk, Unge under 35 år prioriteres. Ordningen forvaltes av Norsk Landbruksrådgiving i tett samarbeid med Innovasjon Norge og faglagene regionalt.
- Investeringsordningene i landbruket må fremdeles ha en klar profil rettet mot unge bønder.
- Det vil være avgjørende for rekruttering av unge bønder at risikolåneordningen med tilhørende tapsfond prioriteres høyt.
- Det bør iverksettes systematisk arbeid med førsteråd etter modell fra Norsk Landbruksrådgivings Økologisk Førsteråd.
- Ulike produksjoner har ulike rekrutteringsutfordringer. Arbeidsgruppen mener det er viktig for unge bønder i etableringsfasen at de får tilgang til leveringsavtaler innenfor dagligvarekjedene. Arbeidsgruppen henstiller dagligvarekjedene til å sette av et visst volum av produksjonsavtalene i frukt og grøntsektoren til dette formålet.

5 Sosiale forhold, likestilling og familieliv

5.1 Utviklingstrekk

Med gården som bosted og arbeidsplass er koblingen mellom arbeid, fritid og familieliv vesentlig sterkere for bønder enn mange andre selvstendig næringsdrivende. Undersøkelser viser også at de fleste bønder er tilfredse med eget yrkesvalg. Tall fra Landbruksbarometeret 2015 (Agri Analyse 2015) viser at 45 pst. er enige i påstanden om at de trives godt som bonde, og ytterligere 37 pst. er ganske enige. Mange ønsker å bli bonde på grunn av blant annet stedbundethet, tradisjoner, familieforhold og et ønske om god livskvalitet.

Storfamilien finnes fremdeles på mange gårder, og deres samhandling i hverdagen knyttet til både arbeid og fritid skiller seg ofte fra vanlige norske familier. Siden rekruttering vanligvis skjer gjennom familien, har storfamilien ofte en viktig rolle knyttet til beslutningene rundt overtagelse, drift og bosetting på gården.

Gårdsbruk i dag er som regel et enkeltpersonsforetak. I tillegg til innleid arbeidskraft fra avløser, hjelper ofte partner og familie til på gården uten å få betalt for det. I følge Melberg (2009) domineres arbeidet på gården av mannen.

Bonden jobber i perioder lange dager, ifølge Løwe (2009). Heltidsbonden jobber i snitt 48 timer pr. uke, men dette varierer med produksjon og sesong gjennom året. Mange har jobb utenfor gården i tillegg til gårdsarbeidet. Dette bidrar til en total arbeidsbelastning som kan være på over 60 timer i uken i gjennomsnitt. Ferie og frihelger er ikke alltid lett å få til, og mange har avløsning hver 5. helg eller sjeldnere. Disse forholdene kan være utfordrende å kombinere med familieliv. Lite fritid er imidlertid ikke en dominerende årsak til ikke å ønske å ta over; bare 6 pst. oppga dette som årsak i Trendundersøkelsen (Storstad og Rønning 2014).

Nye former for automatisert teknologi og organisering av arbeidet gjør det mulig å ha en mer fleksibel arbeidsdag. Teknologiske løsninger som for eksempel melkerobot og nettbasert fjøskontroll, ulike former for samdrift og samarbeid er eksempler på dette. På den annen side er friheten til å planlegge sin egen dag, og nærhet til hjem og familie en positiv side med bondens arbeidssituasjon. Fleksibilitet, kreativitet og variasjon i arbeidet gir også store muligheter til faglig utvikling og næringsutvikling.

Over 60 pst. av norske bønder har arbeid utenfor gårdsbruket, mens over 40 pst. har hovedyrke utenfor gårdsbruket (Løwe 2009). Arbeidskrevende produksjoner slik som melkeproduksjon gir mindre rom for arbeid utenfor gården, mens kornprodusenter ofte har arbeid utenfor. Desto høyere utdanning gårdbrukeren har, og dermed større muligheter for jobb utenfor gården, vil inntektene fra gården spille mindre rolle. Flertallet av spurte bønder hevdet at gårdsdrift på heltid ville være å foretrekke dersom de kunne velge uten å ta økonomisk hensyn. Det er imidlertid ikke grunnlag for å si at arbeid utenfor gården er viktigere for nye gårdbrukere i dag enn for ti år siden, og flere vurderer å redusere arbeidet utenfor bruket.

5.2 Likestilling i landbruket

Landbrukssektoren har på mange områder tilsvarende utfordringer som øvrig næringsliv når det gjelder likestilling. Samtidig har landbruket noen særegne forutsetninger, eksempelvis ved at yrkesvalg og bosted henger tett sammen, og ved at rekrutteringsgrunnlaget i stor grad omfatter odelsberettigede. Det er et uttrykt mål i landbrukspolitikken at kvinner og menn skal ha de samme mulighetene til å drive næringsvirksomhet innenfor landbruk og i landbruksbaserte næringer (Prop 1 S (2014-2015)). Tall fra Statistisk sentralbyrå for 2013 viser at i overkant av 14 pst. av gårdbrukerne er kvinner. Kvinner driver og eier ofte de mindre gårdsbrukene. Tall fra Statistisk sentralbyrå viser at kvinneandelen blant nye eiere har ligget stabilt på mellom 37,2 og 37,5 pst. i perioden 2008-2013. Antall eierskifter har økt, noe som har ført til et økt antall kvinnelige eiere.

Mange kvinner faller imidlertid utenfor statistikk når det gjelder eierskap av landbrukseiendommer. Over 40 000 av de som søker produksjonstilskudd er enkeltpersonforetak. Siden kun en person kan stå oppført som eier vil dette ikke gi et godt bilde på hvordan et gårdbrukerpar er involvert i driften. Ofte er det mannen i et gårdbrukerpar som står som eier av landbrukseiendommen, selv om han driver gården sammen med partner. Statistisk sentralbyrås statistikk over arbeidsinnsatsen i jord- og hagebruk fra 2013 kan gi et bedre bilde av kvinners involvering. Her fremgår det at kvinner står for ca. 23,5 pst. av timeinnsatsen på gårdsbruket.

Kvinnenes arbeidsinnsats i landbruket er sterkt redusert gjennom de siste 50-60 årene. Kvinnene har i stor grad jobb utenfor bruket (åtte av ti), og har også gjennomgående høyere utdanning enn partneren. Det er en tendens til at ektefelle/samboer med høy utdanning involverer seg mindre i gårdsdriften enn de med lavere utdannelse, med unntak av deltakelse i langsiktig planlegging og investeringsbeslutninger. I de tilfellene der produsenten er kvinne, er partneren i større grad med på å ta ansvar for driften enn i de tilfellene der produsenten er mann. I følge Haugen og Logstein (2013) er ektefelle/samboer mer involvert i gårdsdriften på større og mer arbeidsintensive bruk. Videre er det høyere næringsinntekt på bruk der partner er involvert i arbeid og beslutningsprosesser enn på bruk der dette ikke er tilfellet. Selv om det kan være mange forhold som spiller inn for å få til en lønnsom gårdsdrift, så er ektefelle/samboers involvering viktig, og i mange tilfeller sannsynligvis helt avgjørende, for ønsket om å satse på en karriere innen landbruket (Haugen og Logstein 2013). Når det gjelder planer om produksjonsøkning, er det større sannsynlighet for at gårdbrukeren ønsker en produksjonsøkning dersom partneren er med i den praktiske gårdsdriften.

De siste 10-20 årene har utvikling av andre landbruksbaserte næringer innenfor mat, reiseliv, omsorgsbaserte tjenester og serviceyting generelt vært stor. Utvikling av entreprenørskapsvirksomhet på disse områdene krever ofte annen kompetanse enn den tradisjonelle landbruksfaglige kompetansen. Kvinner er særlig aktive innen disse næringene (Heggem 2014). 67 pst. av samlet tilsagn gitt til bedriftsutvikling over investerings- og bedriftsutviklingsordningen i landbruket forvaltet av Innovasjon Norge ble gitt til kvinner i 2014 (Prop. 1 S 2015-2016). Planer om å utvikle annen landbruksbasert næring på gården henger i større grad sammen med om partner er involvert i gårdsdriften

gjennom daglige beslutninger og ledelse, langsiktig planlegging, investeringsbeslutninger og føring av regnskap, enn med arbeidsinnsats på bruket i antall arbeidstimer (Heggem 2014).

5.2.1 Innsats for å bedre kjønnsrepresentasjonen

I Strategi for likestilling i landbrukssektoren fra 2007 ble det særskilt rettet oppmerksomhet mot tre områder: Å øke kvinners eierandel av landbrukseiendommer og økt bosetting på landbrukseiendommer, å øke kvinners deltakelse i næringsliv i og i tilknytning til landbruket, og å styrke kvinners innflytelse og makt i landbrukssektoren (Landbruks- og matdepartementet 2007).

Flere virkemidler over jordbruksavtalen skal bidra til å forbedre kjønnsrepresentasjonen i næringen. Kvinner har i flere år blitt prioritert ved tildeling av midler til investering og bedriftsutvikling. De fylkeskommunale midlene til rekruttering og kompetanse i landbruket har også hatt et uttrykt mål om å styrke innsatsen innenfor likestilling.

I organisasjonslivet i landbruket varierer kvinneandelen. Blant medlemmer i Norges Bondelag var kvinneandelen i 2011 28 pst., mens det i 2014 var 29 pst. Kvinneandelen i styrene i samvirkebedrifter og faglag er i 2015 gjennomgående på 40-50 pst. Det er imidlertid få kvinnelige styreledere.

Både landbruksorganisasjonene og landbruksforvaltningen har tatt initiativ til flere prosjekter for å styrke rekrutteringen av kvinner til landbruksnæringen, som vist i eksemplene nedenfor. Organisasjonene Norges Bygdekvinnelag, Norges Bygdeungdomslag og Norges Bondelag har innsats knyttet til likestilling i landbruket, blant annet gjennom informasjonsskrivet "10 gode råd for samliv i landbruket", som organisasjonene utarbeidet i samarbeid i 2014. Gjennom dette arbeidet ønsker de å spre kunnskap og holdninger om viktigheten av å sikre økonomisk og juridisk trygghet for begge parter i et parforhold når de etablerer seg på en landbrukseiendom. Videre er det som et resultat av det nasjonale pilotprosjektet *Likestilling og mangfold i Steinkjerlandbruket* 2011-2013 laget en nettbasert veileder som skal hjelpe rådgivingsapparat og landbruksforvaltningen til å øke involvering, engasjement og deltagelse fra kvinner.

Norsk Landbrukssamvirke tok grep!

I 2003 vedtok Stortinget at kvinner skulle være representert i styrerommet med 40 pst. i ASA-selskap. Norsk Landbrukssamvirke ønsket å være en foregangsorganisasjon i landbruket og startet mentorprogrammet Ta Grep for kvinnelige tillitsvalgte og kvinner som ønsket seg tillitsverv.

Målet for programmet var at landbrukets organisasjoner skulle oppnå 40 pst. andel kvinner i styrene. Norsk Landbrukssamvirke har hatt ansvar for Ta Grep i åtte år. Andelen kvinner med styreverv i samvirkeorganisasjonene har økt fra 4 pst. i 2003 til 41 pst. i 2013.

Etter 2010 ble programmet åpnet opp også for mannlig deltagelse og er de senere årene stort sett gjennomført med like mange menn og kvinner. Deltagerne er tillitsvalgte og har verv i landbrukssamvirkets organisasjoner, i Norges Bondelag eller i Norsk Bonde- og Småbrukarlag. Programmet skal stimulere personlig og faglig utvikling, skape nettverk og gi økt kunnskap om styrearbeid i en samvirkeorganisasjon. Deltakerne får en personlig mentor som følger dem gjennom hele kurset. Etter at mentorordningen ble åpnet for menn er dette ikke lenger et like tydelig likestillingstiltak rettet mot rekruttering av kvinner.

Kvinner, demokrati og deltakelse

Norsk Bonde- og Småbrukarlag sitt prosjekt *Kvinner, demokrati og deltakelse* (2012-2014) hadde som mål å øke andelen kvinner i landbruket, øke bevissthet om kvinnelige bønder blant menn og kvinner i næring, faglag, forvaltning, kartlegge kvinners utfordringer og motivasjon, belyse viktige problemstillinger knyttet til kvinner og likestilling i landbrukssektoren, og å bidra til å bygge nettverk mellom kvinnelige bønder.

I prosjektets sluttrapport *Et landbruk uten kvinner* er det gjort en kartlegging av årsaker til at ikke flere kvinner velger landbruket som yrkesvei, samt forslag til tiltak og virkemidler som kan styrke kvinners posisjon i landbruket og bidra til rekruttering av flere kvinner til næringen (Norsk Bonde- og Småbrukarlag 2015). Respondentene i kartleggingen peker på at utfordringene for kvinner i landbruket særlig er knyttet til økonomisk lønnsomhet, tilstrekkelig kunnskap og kompetanse, muligheten for å kombinere gårdsdriften med familieliv og sosialt liv samt landbrukets omdømme eksternt og internt og yrkesstolthet. Videre fremkommer det i rapporten ulike tiltak som kan bidra til rekruttering av flere kvinner og styrke kvinners posisjon i landbruket. Tiltakene innebærer blant annet å fasilitere nettverk for kvinner i landbruket, bedre velferdsordningene i landbruket, kunnskaps- og kompetansehevende tiltak, økonomisk stimulering av likestillingsarbeidet i fylkene, en fadder-/ mentorordning i landbruket, fortsatt arbeid for rekruttering til kvinner i styreverv i organisasjoner, og stimulering til utvikling av mindre bruk.

5.3 Velferdsordninger i landbruket bidrar til fritid og sikkerhet for bonden

Velferdsordningene i jordbruket er prioritert innenfor de økonomiske rammene for jordbruksforhandlingene. Disse ordningene gir jordbrukerne ytelser som ikke gis til andre selvstendig næringsdrivende. Velferdsordningene omfatter tilskudd til avløsning ved sykdom og fødsel mv., tilskudd til avløsning ved ferie og fritid, tilskudd til landbruksvikarvirksomhet, tilskudd til sykepengeordningen i jordbruket og tilskudd til tidligpensjonsordning for jordbrukere.

Tilskuddsordningene til avløsning bidrar til finansiering av avløsning, og tilskudd til landbruksvikarordningen skal sikre bønder tilgang på avløserhjelp fra avløserlagene ved akutt skade og sykdom. Ordningene med tilskudd til avløsning er basert på en refusjonsordning der jordbruksforetak med dyr kan få dekket utgifter til avløsning i forbindelse med ferie og fritid eller sykdom og fødsel mv. Sistnevnte ordning kan i noen tilfeller også gis til planteprodusenter. Tilskudd kan gis for dokumenterte, faktiske utgifter til avløsning i perioden det søkes tilskudd for.

Tilskudd til avløsning ved ferie og fritid utbetales som en refusjon i året etter avløsningen har funnet sted, koordinert med søknad om produksjonstilskudd. Tilskudd til avløsning ved sykdom og fødsel mv. utbetales løpende, altså uten kobling til en særskilt søknad- og utbetalingsomgang for produksjonstilskudd.

Tidligpensjonsordningen skal bidra til å lette generasjonsoverganger i jordbruket for de som har hatt hoveddelen av sine inntekter fra jordbruk/gartneri og skogbruk. Hensikten er å bidra til tidligere generasjonsskifter og dermed stimulere rekrutteringen.

Landbruket er en sektor som er belastet med mange ulykker. Selv om kun 3 pst. av de sysselsatte i Norge jobber i landbrukssektoren, står sektoren for mellom 20 og 30 pst. av alle dødsulykker i norsk landbasert næringsliv (Storstad m. fl. 2013). Det finnes begrenset statistikk om ulykker som fører til personskade, men tall fra forskningsprosjektet *Ulykker og arbeidsmiljø i landbruket* viser at årlig utsettes 6 pst. av norske bønder for minst en ulykke som medfører personskade (Storstad m. fl. 2013)

5.4 Arbeidsgruppen mener

Arbeidsgruppen mener det er viktig å kommunisere de positive sidene ved å være bonde, spesielt knyttet til fleksibilitet, livskvalitet, variasjon i arbeidsoppgaver og å kunne skape sin egen arbeidsplass.

Arbeidsgruppen mener det er viktig med et sikkerhetsnett ved sykdom og fødsel, samt at bønder har muligheter til å ta ut ferie og fritid. Gode velferdsordninger er en nødvendig forutsetning for dette. Arbeidsgruppen vil understreke at velferdsordningene i landbruket er viktig for rekrutteringen.

Selv om kvinner og menn formelt sett har like muligheter for en fremtid i landbruket, er det langt flere menn enn kvinner som overtar og eier en landbrukseiendom. Arbeidsgruppen understreker at det er viktig for en positiv utvikling i næringen at både kvinner og menn etablerer seg som aktive næringsutøvere i landbruket.

Arbeidsgruppen mener odelsloven kan være med på å bidra til at flere kvinner overtar gårdsbruk.

5.5 Arbeidsgruppens forslag til tiltak

- Velferdsordningene i landbruket må fremdeles være et prioritert område i jordbruksavtalen.
- Både det offentlige og næringen må ha oppmerksomhet på likestillingsutfordringene i landbruket. Likestillingstiltak må videreføres.

6 Betydningen av næringens omdømme

Landbruket har stor betydning for samfunnsutviklinga. I likhet med en rekke andre næringer og yrkesgrupper har landbruket både muligheter og utfordringer knyttet til kommunikasjon og omdømmebygging.

Det er avgjørende for landbruket å ha et godt omdømme i det norske samfunnet og at det vedlikeholdes over tid, da dette vil påvirke opinionens vilje til positivt å støtte opp om norsk landbruk og forbrukernes vilje til å kjøpe norskprodusert mat. Landbruket som helhet og den enkelte bonde er de viktigste og beste ambassadørene til å rekruttere til næringen.

Historien om utviklingen av det moderne norske landbruket beskriver en næring med omstillingsevne og en enorm effektivisering. Landbruket er en kunnskapsbasert næring og i tilknytning til næringen finner vi også sterke forsknings- og innovasjonsmiljøer som utmerker seg i internasjonal sammenheng. Landbruket preger befolkningen og samfunnet på en rekke områder, og bidrar med en stor bredde av produkter. Landbrukets verdikjede favner bredt fra primærproduksjon og produksjon av andre landbruksbaserte varer og tjenester på det enkelte gårdsbruket til næringsmiddelindustrien. Samlet sett bidrar landbruket med et mangfold av produkter og tjenester som strekker seg fra innovative nyskapinger til råvareproduksjon. I 2014 var i overkant av 95 400 personer, eller ca. 3,6 pst. av arbeidsstokken, sysselsatt i jordbruk, reindrift, skogbruk, skogbasert industri og matindustri utenom fiskeindustrien. Landbruket er også en viktig ivaretaker av samfunnets fellesgoder i form av for eksempel et velstelt kulturlandskap, og dermed en viktig bidragsyter for innholdet i det norske reiselivet. Videre spiller landbruket en avgjørende rolle for utviklingen av en nasjonal bioøkonomi og et grønt skifte.

I rekrutteringssammenheng vil både *næringens omdømme* ha betydning for attraktiviteten, samt *omdømmet til landbruket som yrkesvei*, altså næringens "karriereimage".

6.1 Eksternt og internt omdømme

Landbrukets omdømme kan deles inn i eksternt og internt omdømme, der det eksterne omdømmet kan forstås som hvordan landbruket oppfattes i befolkningen generelt, og det interne omdømmet kan forstås som hvordan landbruket oppfattes innad i næringen.

Det eksterne omdømmet er avhengig av hvordan befolkningen generelt danner seg en oppfatning om landbruket. Som det fremkommer innledningsvis har landbruket et godt utgangspunkt for å kommunisere positivt om egen næring og næringens muligheter som yrkesvei. Dette er også noe landbruket bruker aktivt i sin kommunikasjon til befolkningen.

Flere undersøkelser gjennomført de siste årene viser at norsk landbruk står sterkt i befolkningen. Ipsos MMI gjennomførte i 2015 en undersøkelse for Tankesmien Agenda om folks meninger om mat. Undersøkelsen viser at holdningen til å ha en nasjonal matproduksjon står sterkt i befolkningen, ni av ti vil ha norsk produksjon. Et betydelig flertall støtter opp om argumentene for norsk matproduksjon, at vi må ha en egen matproduksjon i tilfelle av en krise og at alle land må produsere egen mat for å møte befolkningsøkningen både i Norge og verden. Undersøkelsen forteller også at befolkningen legger vekt på det helhetlige bidraget fra landbruket som bosetting, åpent kulturlandskap og levende bygder.

Som parter i jordbruksforhandlingene jobber organisasjonene i jordbruket med påvirkningsarbeid for gode rammebetingelser i jordbruket. Siden jordbruksoppgjøret legger rammer for økonomiske muligheter i året som kommer, blir forhold slik som den økonomiske situasjonen for bonden, behovet for investeringer og arbeidshverdagen med dels høyt arbeidspress belyst. For landbruket, som for andre næringer og yrkesgrupper, kan det imidlertid være et problem dersom den langsiktige konsekvensen av negativ omtale og kommunikasjon gir et svekket omdømme.

For det interne omdømmet, og for å bidra til at det skal være attraktivt å etablere seg i næringen, er det viktig å få frem de positive sidene ved bondeyrket. Internt i næringen og i arbeidshverdagen på de enkelte gårdsbruk kan utfordringene knyttet til yrket til tider få høyere oppmerksomhet enn mulighetene yrket har. Næringen selv har et særlig ansvar for at livet som bonde også settes i positiv kontrast til andre og gjerne mer urbane livsformer. Som bonde er man i direkte kontakt med naturen og med dyr. Bonden har også en stor grad av frihet som følge av å være selvstendig næringsdrivende. Det å være bonde innebærer å arbeide i spennet mellom teknologi, biologi, og strategi og å kunne jobbe praktisk og tett på produksjonen. Bonden er bedriftsleder og må kunne bygge opp og drifte et moderne produksjonssystem. Arbeid som bonde krever ulike kvalifikasjoner og variert kompetanse samtidig som det byr på mange muligheter, og interessante og varierte arbeidsoppgaver. Bønder må tenke strategisk, de må ta valg, de må planlegge, gjennomføre og lede gården på lang sikt. Bonden har ansvar for å forvalte eiendommen i et generasjonsperspektiv.

6.1.1 Sammenhengen mellom omdømme og kompetanse

Som det fremkommer av kapittel 3, henger kompetanse og kunnskapsutvikling i landbruket nøye sammen med landbrukets omdømme. For å opprettholde og styrke landbrukets omdømme, og for at det skal være attraktivt for nye generasjoner å etablere seg i næringen, er det viktig å synliggjøre den betydning kunnskap og kompetanse har i bondeyrket. Kompetanse er av betydning for både det eksterne og det interne omdømmet. For det eksterne omdømmet er det av betydning at forbrukerne vet at de som produserer maten har høy kompetanse slik at matproduksjonen skjer på en måte som ivaretar hensyn til mattrygghet, dyrevelferd og helse, miljø og sikkerhet på den enkelte gård. For det interne omdømmet kan en synliggjøring av at man som bonde har og trenger kompetanse på en rekke ulike områder, bidra til økt yrkesstolthet og til å gi status og prestisje.

6.2 Hvordan jobbes det med landbrukets omdømme?

Både næringsorganisasjoner, samvirkeorganisasjoner og forvaltning jobber med landbrukets omdømme på ulike måter, for å fremme landbrukets omdømme generelt, og for å fremme omdømmet til landbruket som yrkesvei. Både det generelle og det spesielle omdømmearbeidet bidrar til å styrke omdømmet til landbruket som helhet, noe som er positivt for rekrutteringen ved at bondeyrket fremstår som attraktivt.

6.2.1 Omdømmearbeid rettet mot landbruket som helhet

Landbrukets organisasjoner gjennomfører årlige kampanjer for å fremme landbrukets omdømme generelt. Disse kampanjene bidrar blant annet til økt kunnskap om landbruk og betydningen av bondens arbeid i samfunnet. De har også til hensikt å bidra til et positivt eksternt omdømme for landbruket. Et eksempel på hvordan det på en enkel måte kommuniseres godt rundt både næringens omdømme og omdømmet til landbruket som yrkesvei, er Tines presentasjon av melkeproduserende bønder og familien deres på melkekartongene. Her blir også neste generasjon i stor grad løftet frem som gode forbilder.

Åpen gård

Norges Bondelag arrangerer åpen gård for 30. gang i 2016. Under Åpen gård som avholdes en søndag i august, strømmer små og store til norske gårdsbruk for å møte husdyra, hoppe i høyet og få vite mer om norsk matproduksjon. Åpen gård er Bondelagets største omdømmetiltak, med 90 åpne gårder over hele landet og 75.000 besøkende i 2015.

Foto: Norges Bondelag

Gjennom Bondens marked selger bøndene selv varene sine direkte til forbruker på et marked. Råvarene som blir solgt er lokale og sporbare og foredlingen har et småskalapreg. Direkte kontakt og salg mot forbruker, hvor lokalmatprodusentene får et utstillingsvindu for produktene, bidrar også positivt til å styrke næringens omdømme. Bondens marked har hatt en formidabel vekst de siste årene, og nå er det Bondens marked på om lag 20 ulike steder i landet.

Matstreif

Matstreif er landets største matfestival og arrangeres hvert år i Oslo av Innovasjon Norge, på oppdrag fra Landbruks- og matdepartementet og Nærings- og fiskeridepartementet. Matstreif er en betydningsfull arena for å styrke omdømmet til lokalmatprodusenter i hele landet. I 2015 gikk festivalen over 3 dager og hadde 180 utstillere.

Omdømmesatsingen over Utviklingsprogrammet – landbruks- og reindriftsbasert vekst og verdiskaping er en viktig del av forvaltningens arbeid med å styrke landbrukets omdømme generelt. Midlene bevilges over jordbruksavtalen og forvaltes av Innovasjon Norge. Satsingen skal synliggjøre og profilere norske råvarer og matkultur nasjonalt og internasjonalt med den hensikt å styrke omdømmet til norsk mat og landbruk. Matfestivalen Matstreif og deltakelsen på Internationale Grüne Woche (IGW) i Berlin er de to viktigste omdømmeprosjektene i programmet. Bygdeturismekampanjen bidrar til å synliggjøre bygdeturisme og til å øke kunnskapen og kjennskapen om mulighetene innenfor landbruks- og utmarksbasert reiseliv.

Nyt Norge

NYT NORGE er et informasjonsmerke for norsk mat. Merket garanterer bruk av norske råvarer og at videreforedlingen har foregått i Norge. Gjennom å velge produkter med Nyt Norge-merket er forbrukerne sikret at råvaren kommer fra et gårdsbruk der hensynet til dyr, mennesker og miljø er ivaretatt etter standarder i KSL.

6.2.2 Omdømmearbeid rettet mot rekruttering til landbruket

I tillegg til omdømmearbeidet rettet mot landbruket som helhet, blir det årlig gjennomført tiltak og prosjekter som er rettet inn mot rekruttering til landbruket spesielt og som har til hensikt å motivere og mobilisere unge bønder og potensielle bønder. Det arrangeres årlige samlinger i de fleste fylkene i regi av faglagene og samvirkene for å motivere og skolere unge bønder. I dette arbeidet inngår både kampanjer og samlinger hvor faglig skolering og nettverksbygging er sentralt.

RULL – Rekruttering, utdanning og likestilling i landbruket

Prosjektet "RULL" (rekruttering, utdanning og likestilling i landbruket) er et omdømmeprosjekt knyttet til landbruket som karrierevei. RULL er et partnerskapsprosjekt der det offentlige, næringen og kompetansemiljøene i regionen samarbeider om flere tiltak:

Rekruttering til naturbruksutdanning, utvikling av videreutdanningsmoduler på høgskolenivå, voksenagronom, omdømmebygging til landbruksnæringen og kunnskap om utdanningsmulighetene blant rådgivere/karriereveiledere. Likestilling og positiv omdømmebygging har fokus i alle satsingsområdene.

RULL er evaluert av Telemarksforskning og det viste god måloppnåelse. Prosjektet har vært nytenkende i markedsføring av landbruket som karriereveg for ungdom. Videre viser evalueringen at utdanningstilbudet er styrket som et resultat av prosjektet, både på videregående nivå (voksenagronom) og høgskolenivå.

Foto: Oppland fylkeskommune/ferskvann.no/jhstudios.no

Grønt Spatak

Natur og Ungdom (NU) og Norsk Bonde- og Småbrukarlag (NBS) har arrangert Grønt Spatak hvert år siden 1993. Formålet med prosjektet er å formidle praksis til ungdom som er nysgjerrige på jordbruk, drive opplysningsarbeid rundt praktiske og politiske spørsmål om bærekraft i jordbruket, og øke samarbeidet mellom jordbruksnæringen og miljøbevegelsen. Gjennom prosjektet får ungdommer mulighet til å arbeide på gård, seter eller gå beitetilsyn i løpet av sommeren. Kost, losji, reise og deltakelse er gratis, og det eneste kravet er at man må være med i minst ti dager.

Gjennom Grønt Spatak har et tusentalls engasjerte ungdommer fått et positivt syn på norsk jordbruk og innsikt i norsk jordbrukspolitikk. De lærer om hvorfor det er viktig å produsere mat i Norge, og får forståelse for kulturlandskap, ulike driftsformer og bøndenes perspektiv generelt. Under og etter sine opphold deler deltakerne nye opplevelser og kunnskap med sin omgangskrets, også gjennom sosiale media. Ringvirkningene er kunnskap om, og positive holdninger til, jordbruket. Bildene av og fortellingene om ungdom i jordbruket, både i presse og på sosiale media, kan bidra til at flere unge opplever at landbruket som karrierevei er aktuelt også for dem.

På lag med McDonald's for rekruttering til grønne fag

"Grønn utdanning" er en kampanje i regi av Norges Bygdeungdomslag (NBU) som skal øke rekrutteringen til høyere utdanninger i grønne fag, og er et samarbeid mellom NBU, McDonald's Norge og Felleskjøpet Agri. Kåringen av Årets unge bonde er en del av "Grønn utdanning". Gjennom denne kåringen får man løftet frem og synliggjort en rekke unge, dyktige, engasjerte og hardt arbeidende bønder. Dette har vært en god måte å snakke opp landbruksnæringen på. Kampanjen skjer i regi av ungdom på ungdommens premisser, og det tenkes nytt. Det tas i bruk nye plattformer for informasjon, eksempelvis gjennom sosiale medier og som reklame for landbruksutdanning på serveringsbrett i McDonald's-cafeene.

Foto: Norges Bygdeungdomslag

Fra helt på jordet til HELT på jordet-
landbruk på Vitensenteret Innlandet

Med landbruk som satsningsområde på Vitensenteret Innlandet er målet at barn og unge skal bli nysgjerrige på de ulike temaene innenfor landbruksnæringen.

Fra høsten 2015 får barnehager og skoler tilbud om pedagogiske opplegg med landbruk som tema. Det interaktive området, "Fra helt på jordet til HELT på jordet", inneholder aktiviteter og eksperimenter som gjør det mulig for elevene å fordype seg i temaene.

I ferier og helger er senteret åpent for besøkende som kan delta på eksperimenter og aktiviteter der landbruk er tema.

I 2014 hadde Vitensenteret 33 600 besøkende og foreløpig estimat for 2015 er 40 000.

Velg landbruk

Prosjektet fokuserte på økt informasjon om landbruksyrket, og økt rekruttering. Kontakt og samarbeid med naturbruksskolene, høyere utdanningsinstitusjoner, rådgivere ved skolene og faglaga har vært viktig for prosjektet. Prosjektet resulterte blant annet i det nettbaserte verktøyet Velglandbruk.no for utforsking av yrker og landbruksutdanning på alle nivå. Her er utdanningsinstitusjoner, studier og yrker samlet og koblet sammen. I tillegg finnes en komplett oversikt over utdanningsmuligheter og yrkesveier i landbruket på nettsiden www.landbruksutdanning.no som driftes av Norges Bondelag.

6.3 Arbeidsgruppen mener

I et kunnskapssamfunn der verdien av utdanning og kompetanse vektes høyt, er det viktig at også landbruksnæringen har høy oppmerksomhet på kompetanse. Kompetanse er viktig for positiv utvikling av det enkelte gårdsbruk. Vektlegging av kompetanse er også en måte å heve status og omdømme for næringen på, på en måte som unge kan identifisere seg med. Arbeidsgruppen mener at forslagene i kapittel 3, som vektlegger både videreføring og utvikling av utdannings- og opplæringssystemet i landbruket og generell vektlegging av kompetansens betydning, vil være et positivt bidrag i omdømmearbeidet og i utviklingen av landbrukets karriereimage.

Arbeidsgruppen mener at landbruket samlet sett har et godt utgangspunkt for å kommunisere positivt om næringen og næringens muligheter som yrkesvei, og at dette også blir gjort. På mange områder har landbruket imidlertid gode muligheter til i enda større grad å utnytte det gode omdømmet i rekrutteringssammenheng. Landbruket er en forsknings- og innovasjonsdrevet næring og tilbyr attraktive arbeidsmuligheter for de som vil etablere seg i næringen. Som næringsutøver i landbruket er det gode muligheter for varierte og spennende arbeidsoppgaver, stor frihetsgrad og muligheter for kreativitet og nytenking med

utgangspunkt i gårdens mange ressurser. Landbruket har også en sentral plass i bioøkonomien og det grønne skiftet.

Videre mener arbeidsgruppen at det totalt sett blir jobbet godt med omdømme i landbruket, særskilt gjennom de mange omdømmeprosjektene som landbrukets organisasjoner og det offentlige står bak. Flere av disse prosjektene er rettet mot ungdom, og har som formål å bidra til rekruttering både til landbruksutdanning og til bondeyrket. Systematisk arbeid med rekruttering og unge bønder er viktig for å oppnå gode resultater. Summen av store og små omdømmeprosjekter kan imidlertid fremstå som et fragmentert omdømmearbeid. Arbeidsgruppen mener derfor det er behov for større samordning i innsatsen. Her har næringen er særskilt ansvar.

6.4 Arbeidsgruppens forslag til tiltak

- Omdømmearbeidet må samordnes bedre gjennom en overordnet omdømmestrategi, der næringen er initiativtaker. Dette vil føre til at synergieffekter mellom de ulike prosjektene og tiltakene som gjennomføres i større grad kan utnyttes. Her kan en rekrutteringskampanje for landbruket, for eksempel etter modell fra "Sett Sjøbein", være et aktuelt tiltak.
- Eksisterende omdømmearbeid må videreføres og gode eksempler, rollemodeller og karrieremuligheter i landbruket må synliggjøres.

7 Litteraturliste

Agri Analyse (2015). *Landbruksbarometeret 2015.* Oslo: Agri Analyse.

Ellingsen, W., Folkeborg, K. og Jakobsen, S. (2004). *Kompetansekrav i norsk landbruk. Behov, innhold og organisering.* Fafo-rapport 463/2004. Oslo: Fafo.

Hansen, B.G. (2013). *Problem solving i dairy farming.* [Doktoravhandling]. Bergen: Norges handelshøyskole.

Haugen, M.S. og Kroken, A. (2011) Partners involvering – Har det betydning for økonomi, arbeidsmiljø og utviklingsplaner på gården? Kvantitative analyser av trendundersøkelsen. I Fostervold, M. (red): *Jo mere vi er sammen, jo rikere vi blir? Betydningen av partners involvering i gårdsdrift.* Rapport 02/2011. Nordfold-Steinkjer: Senter for kunnskap og likestilling.

Haugen, M.S. og Logstein, B. (2013) En analyse av ektefelle/samboers bidrag til gårdsdriften. I: Almli, M. (red): *Er bonden alene? Betydningen av ektefelle/partners involvering på gårdsbruk.* Rapport 07/2013. Nordfold-Steinkjer: Senter for kunnskap og likestilling.

Haugum, M. (2015). *Evaluering av tiltak i kompetanseløft trøndersk landbruk. Erfaringslæring, kollegalæring og mentorordning*. TFoU-rapport 11/2015. Steinkjer: Trøndelag Forskning og Utvikling AS.

Heggem, R. (2014). *Den nye «bonden» – mellom endring og kontinuitet. Empiriske studier av rekruttering til norske landbrukseiendommer sett i lys av det multifunksjonelle landbruket.* [Doktoravhandling]. Trondheim: Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet.

Innst. 285 S (2013-2014). *Innstilling fra næringskomiteen om jordbruksoppgjøret 2014 – endringer i statsbudsjettet 2014 m.m.* Oslo: Stortinget.

Landbruks- og matdepartementet (2007). *Strategi for likestilling i landbrukssektoren. Like reelle muligheter for menn og kvinner i landbrukssektoren.* Oslo: Landbruks- og matdepartementet.

Løwe, T. (2009). Yrkeskombinasjon og arbeidsbelastning blant gårdbrukere. I: Barstad, A. og Skrede, K. red., 2009. *Levekår i landbruket 1995-2004. Livsformer og rammebetingelser i endring.* Oslo-Kongsvinger: Statistisk sentralbyrå, side 51-61.

Løwe, T. (2009).Gårdbrukerens mangesidige inntekt og økonomi. I: Barstad, A. og Skrede, K. red., 2009. *Levekår i landbruket 1995-2004. Livsformer og rammebetingelser i endring.* Oslo-Kongsvinger: Statistisk sentralbyrå, side 63-78.

Melberg, K. (2009). "Slekt skal følge slekters gang…"- livet på gård i et generasjonsperspektiv. I: Barstad, A. og Skrede, K. red. *Levekår i landbruket 1995-2004. Livsformer og rammebetingelser i endring.* Oslo-Kongsvinger: Statistisk sentralbyrå, side 81 – 94.

Meld. St. 31 (2014-2015). *Garden som ressurs – marknaden som mål. Vekst og gründerskap i landbruksbaserte næringar.* Oslo: Landbruks- og matdepartementet.

Milford, A. og Haukås, T. (2013) Familiens arbeidstid på gården. I: Almli, M. (red): *Er bonden alene? Betydningen av ektefelle/partners involvering på gårdsbruk.* Rapport 07/2013. Nordfold-Steinkjer: Senter for kunnskap og likestilling.

Norsk Bonde- og Småbrukarlag (2015) *Et landbruk uten kvinner. En kartlegging av årsaker til at ikke flere kvinner velger landbruket som yrkesvei*. Oslo: Norsk Bonde- og Småbrukarlag.

Prop. 1 S (2014-2015). *For budsjettåret 2015* Oslo: Landbruks- og matdepartementet.

Prop. 106 S (2013-2014). *Jordbruksoppgjøret 2014 – endringer i statsbudsjettet 2014 m.m.* Oslo: Landbruks- og matdepartementet.

Prop. 127 S (2014-2015). *Jordbruksoppgjøret 2015- endringer i statsbudsjettet 2015 m.m.*. Oslo: Landbruks- og matdepartementet.

Statistisk sentralbyrå (2011). *Landbruksteljing, 2010.* [Internett]. Tilgjengelig fra: <https://www.ssb.no/jord-skog-jakt-og-fiskeri/statistikker/landt/hvert-10-aar/2011-11-28>. [Lest 13. november 2015].

Statistisk sentralbyrå (2015a). *Arbeidskraftundersøkelsen.* [Internett]. Tilgjengelig fra: <https://www.ssb.no/statistikkbanken/selectvarval/Define.asp?subjectcode=&ProductId=&MainTable=Voksenopp3&nvl=&PLanguage=0&nyTmpVar=true&CMSSubjectArea=arbeid-og-lonn&KortNavnWeb=aku&StatVariant=&checked=true >. [Lest 8. desember 2015]

Statistisk sentralbyrå (2015b). *Overdragelser av landbrukseiendommer, 2014.* [Internett]. Tilgjengelig fra: <http://www.ssb.no/jord-skog-jakt-og-fiskeri/statistikker/laeiti/aar/2015-09-18#content>. [Lest 29. oktober 2015 og 26. januar 2016].

Stiberg-Jamt, B., Brastad, B. og Skollevoll A.S. (2014): *Nok for de fleste, men for lite for noen. Evaluering av Innovasjon Norges Mentortjeneste for gründere.* Kristiansand: Oxford Research AS.

Storstad O., Holte K. A. og Aas O. (2013). *Ulykker og arbeidsmiljø i landbruket. Et første overblikk over sentrale HMS-forhold.* Rapport 10/2013. Trondheim: Norsk senter for bygdeforskning.

Storstad, O. og. Rønning L. (2014). *Trender i norsk landbruk 2014. Med utviklingstrekk fra 2002 til 2014.* Rapport 6/2014. Trondheim: Norsk senter for bygdeforskning

Sæther, B. (2015). *Hvordan lærer bønder i Oppland? Rapport fra et forprosjekt*. ØF-notat 2/2015. Lillehammer: Østlandsforskning.

Sæther, B., Haugum, M., Lerfald, M., Skåholt, A. og Stokke, M. (2014). Evaluering av landbruksutdanningen på videregående nivå og vurdering av behovet for fagskoler innen landbruk. ØF-rapport 5/2014. Lillehammer: Østlandsforskning.

Eldby, H. og Nyhammer, E. (2010). *Nye bønder*. Rapport 5/2010. Oslo: Landbrukets utredningskontor. Oslo.

8 Vedlegg: Oppsummering av innspill til arbeidsgruppen

8.1 Regionale innspill

Fylkene v/ Fylkesmannen (FM) og fylkeskommunene (FK) ble utfordret på følgende punkter:

- De viktigste områdene for økt rekruttering til landbruket generelt
- De viktigste regionale utfordringene for rekruttering spesielt i eget fylke

En totalvurdering av de regionale innspillene inngår i selve rapporten. I dette vedlegget følger en kort oppsummering av de enkelte innspillene.

Finnmark

Spesielt for regionen:

- Høye investeringskostnader. De er 20-30 % høyere i Troms sammenlignet med Trøndelag jf. undersøkelse gjort av Norsk Landbruksrådgiving, og enda høyere i Finnmark.
- Lite fagmiljø.
- Jordbruksarealenes status i kommunenes planer.
- Få driftsenheter, avgang av eldre gårdbrukere er større enn tilveksten.
- Arktisk klima krever god kunnskaper hos gårdbrukerne.

Områder og tiltak for økt rekruttering:

- Viktig at dagens investeringsvirkemidler opprettholdes.
- Forutsigbarhet i rammebetingelser jf. mål om landbruk over hele landet (Meld. St 9).
- Prioritere jordbruket i arealplaner og være restriktiv med dispensasjoner i LNF-områder for å signalisere at dette er en viktig næring det satses på.
- Gode rammebetingelser, lav terskel for å kunne begynne med jordbruk, godt faglig og sosialt miljø både regionalt og lokalt vil kunne bidra til økt rekruttering.
- Avgjørende med godt utdanningstilbud innen arktisk landbruk.
- Trainee i landbruket er et godt tiltak (treårig pilotprosjekt i Finnmark der gårdbruker er mentor samtidig som kandidaten gjennomfører nettbasert agronomiundervisning).
- Mentorordning for nystartede gårdbrukere og nettbasert agronomundervisning er viktige tiltak. Ordningen med nettbasert agronomutdanning må styrkes nasjonalt slik at FK kan fortsette med dette.
- Nettverksbygging (jf. spesielt studier av melkeproduksjonsbønder), motivering og omdømmebygging er viktig.

Troms

Spesielt for regionen:

- Tromslandbruket er preget av stor nedgang i antall aktive gårdsbruk og produksjonsvolum. Samtidig stor etterspørsel etter investeringsvirkemidler. Undersøkelse gjennomført 2011/2012 "Trender i norsk landbruk Troms" (Bygdeforskning) viser likevel til positive trekk med hensyn til rekruttering.
- Økonomi/arbeidsbelastning er viktige forhold knyttet til rekruttering, særskilt utfordring med lav lønnsomhet.
- Eiendomsstruktur/jordleieproblematikk. Små landbrukseiendommer og kort vekstsesong gjør det vanskelig å få tilstrekkelig areal. Økende behov for leiejord og vanskelig å få langsiktige leiekontrakter. 60 % av jorda som høstes er leiejord. Hver leietaker har i snitt 6 leieforhold.
- Rovviltproblematikk.
- Landbruket er en kapitalkrevende næring: Stort fornyingsbehov i driftsbygninger og høye byggekostnader.
- Svake produsentmiljøer pga. lang avstand mellom gårdbrukere.
- Landbruksutdanningen er for dårlig tilpasset livssituasjonen for de som skal overta gården. Ikke god nok kultur for å investere i kompetanse. Behov for mer samlet rådgivingstjeneste og sterkere rådgivingsmiljø på eierskifte.
- Lite åpenhet om eierskifte som tema i familie. Driftsøkonomisk uforsvarlig å kjøpe gården til den summen eier trenger for å kjøpe ny bolig. Jorda på eiendommen blir leid ut. Det bør utredes en finansieringsordning for i noen grad å dekke dette tapet. Troms kan gjerne være pilotfylke.
- Det er vedtatt rekrutteringstiltak i regional plan for Landbruk Troms 2014-2015 med fokus på opprettholdelse av drift, og omdømme. Mål for kompetanse inngår også i denne planen knyttet til utdanning, veiledning og forskning.

Områder og tiltak for økt rekruttering:

- Omdømmebygging: Synliggjøre muligheter som selvstendig næringsdrivende. Dette er næringens ansvar. Bidrag fra frivillige organisasjoner er viktig (f. eks. 4H Norge). Det er også viktig med omdømmebygging utenfor næringen (f. eks. Inn på tunet-tjenestene).
- Ansvarliggjøre kommunene i kraft av rollen som førstelinjetjeneste for landbruket, særskilt knyttet til generasjonsskifte, og kartlegging av rekrutteringssituasjon i kommunen. Generasjonsskifte bør også være naturlig tema for rådgivingstjenesten.
- Utdanning og rådgiving: Mer praksis og mindre allmennfag på natubruksutdanningene (VGS). Det er gode erfaringer med voksenagronomutdanningene. Bedre samordning av rådgivingstjenestene, og mer fokus på eierskifte.
- Nettverksbygging – bygge nettverk av rekrutter.

- Vurdere innføring av kompetansekrav innen enkelte produksjoner, f. eks. sau, storfe, svin mv., og se hvordan dette kan inngå i KSL-systemet. Evt. kompetansekrav må følges opp med tilbud.
- Likestilling: Vurdere behov for egne kvinnesatsinger.
- Mer utviklingsarbeid innen landbruksbaserte næringer: Viktig at andre departementer og direktorater er pådrivere i sektorovergripende arbeid (f. eks. Inn på tunet).

Nordland

Områder og tiltak for økt rekruttering:

- Skille mellom rekruttering til stillinger i landbruket (fagarbeider) og rekruttering til overtakelse av landbrukseiendom. For førstnevnte vises det til rapport fra Østlandsforskning om evaluering av naturbruksutdanningene.
- Rekruttering til overtagelse av landbrukseiendom: Viktig at prosessene med generasjonsskifte starter så tidlig som mulig, og at det stimuleres til eierskifte dersom generasjonsskifte ikke er mulig. Vurdere odelslovens betydning ettersom odelsloven i enkelte tilfeller er et hinder for salg.
- Store regionale forskjeller når det gjelder tilgang til lånekapital og bankenes tilnærming til landbruksnæringen.
- Omdømme: Jordbruksoppgjør m.m. bidrar til elendighetsbeskrivelse av næringen.
- Kompetanse/veiledning: Forsterke fokuset på et godt utviklet voksenagronomitilbud. Tilgang til kompetanse gjennom godt utvikle rådgivingstjeneste (kommune og privat rådgivingsapparat).
- Rekruttering er et strategisk satsingsområde i Regional næringsplan for landbruket i Nordland. Som en del av arbeidet under dette satsingsområdet er det utarbeidet en egen veileder om generasjonsskifte/eierskifte.

Trøndelag

Spesielt for regionen:

- Positiv utvikling i Trøndelag. God rekruttering til gårdene. Opplever optimisme, stor etterspørsel og oppslutning til landbruksutdanningstilbudene.
- "Kampen om ungdommen" – behov for rekruttering til alle fagområder. Blant annet sterk og voksende oppdrettsnæring med god betalingsevne.
- Landbruket selv er ikke så gode til å synliggjøre mulighetene (samfunnets generelle kunnskap om karrieremuligheter i landbruket er lav).
- Fragmentert innsats i rekrutteringsarbeidet. Behov for større koordinering av innsatsen som legges inn fra de ulike instanser. Lite fokus på behovet i næringen og mulige karriereveger. Gjennom prosjektet "Kompetanseløft Trøndersk landbruk" er det jobbet mye med dette. Etablering av opplæringskontor for naturbruk anses som riktig veg å gå i rekrutteringsarbeidet.

Områder og tiltak for økt rekruttering:

- Tendenser til "hull" i nyrekrutteringen til stillinger i landbruksforvaltningen. Får også innvirkning på rekrutteringen til landbruket og sektoren i stort.
- Fragmentert rekrutteringsarbeid.
- For lite fokus på behovet i næringen, for stor "jag" etter å få mest mulig elever til naturbruk.
- Næringen (faglag, samvirkeorganisasjoner, rådgivingsorganisasjoner) og det offentlige må i langt større grad inn i rekrutteringsarbeidet. Kan ikke kun legges til VGS.
- Kompetanseløft Trøndersk landbruk: felles møtearena for naturbruksskoler i Trøndelag, samhandling mellom flere aktører i landbruket.
- Viktig å tenke karriereløpet mellom studieslutt og til gården er tilgjengelig for overdragelse. Kjennskap til karriereveiene innenfor landbruket viktig.
- Bør se på mulighetene for å etablere et opplæringskontor for Naturbruk som ivaretar markedsføring og kunnskap om mulighetene ved å gå naturbruk.
- Viser til mentorordning i Trøndelag. Lavterskeltilbud, mentor på produksjonen det ønskes mer kunnskap om. Viktig for gode nettverk og muligheten for økt inntjening. Ved større investeringer bør banker og Innovasjon Norge kreve en mentor i oppstartsfase for å innvilge lån.
- Kunnskapsnivået blant rådgivere i utdanningssammenheng, landbruksrelatert virksomhet, samt utdanning og yrkesmuligheter i tilknytning til næringen.
- Holdninger til fremtidens landbruk internt i næringen og i samfunnet påvirker de unges valg.
- Lengden på generasjonsintervallene på norske gårdsbruk – slipper de unge raskt nok til?
- Økonomiske hindringer og drivere for rekruttering.
- Etterspørsel og tilgang på landbrukseiendom for personer som ikke har tilgang på landbrukseiendom i familie.
- 4Hs betydning for rekrutteringsarbeid.
- Avløserlagenes/landbrukstjenestenes betydning for rekruttering.
- Mulighetene til å kombinere gårdsdrift med annet arbeid.
- Behovet og betydningen av lokale nettverk for nye gårdbrukere.
- Se på hva andre land gjør (http://www.youngfarmers.co.nz//, https://www.futurefarmers.com.au/ , http://www.macra.ie/young-farmer-development-groups).

Sogn & Fjordane

Spesielt for regionen:

- Det er mye grovforbasert produksjon i regionen. Melkeproduksjon opprettholdes på et stabilt nivå, men antall dyr er redusert. Dette gjør at færre bruker de gode beiteressursene. Positiv utvikling innen bærproduksjon.
- Flere prosjekter har gitt positive resultater. Storfeprosjekter har bidratt til flere fjøs. Prosjektet Sau i pluss har bidratt til bedre råd til sauebønder. Aksjon P-lam har gitt bedre overlevelse av lam. Nettagronomen er et viktig tilbud.

Områder og tiltak for økt rekruttering:

- Utvalgets arbeid bør omfatte rekruttering generelt, ikke bare ungdom.
- Heller legge til rette for kurs og fagsamlinger enn et generelt kompetansekrav/fagbrev.
- Bedriftsrettede midler må styrkes.
- Stabile rammevilkår og priser/tilskudd viktig.
- Fagskolene må ta ansvar for tilbud til voksne.
- Gode fagmiljøer er viktig. Mangel på dette er årsak til at flere slutter.
- Velferdsordningen er viktig. Viktig å sikre avløsning til feire, sykdom og arbeidsstopper. Tidligpensjon er også viktig.
- Viktig for rekruttering at bondeyrket er attraktivt, gir inntjening og er innovativt.

Rogaland

Spesielt for regionen:

- Melkeproduksjon viktigst - mye gras, eng, beite.
- Konkurranse om de dyktigste folkene. Konkurransedyktige rammevilkår viktig.
- Landbruket setter større krav enn tidligere til kompetanse og gjennomføringsevne.

Områder og tiltak for økt rekruttering:

- Det må settes høyere mål for norsk landbruk.
- Forenkla regelverk/rutiner
- Bedre seniorpolitikk - tidligpensjon viktig
- Det må gjøres attraktivt å velge å være bonde. Det må jobbes med økonomi, statusheving, markedsføring av utdanning og yrke, forutsigbare rammevilkår, avløsning, og forskning.
- Det lokale tiltaksapparatet er viktig for rekruttering, og bør styrkes. Fylkeskommune, kommune, lokalsamfunn, storsamfunn spiller viktige roller for rekruttering, men rollene må avklares.
- Heve status til bonden blant annet gjennom positiv offentlig fokus. Vi må snakke om muligheter. 4H er særs viktig. Organisasjonene Jæren Young Cowboys, dalane Young Farmers består av unge bønder og bidrar til økt motivasjon i yrket.

- Yrkesveiledning på ungdomsskolen.
- Kompetansen må styrkes. Kompetansebevis. Fagutdanning med fokus på optimering og styring. Lærlingordninger.
- Økonomi – forutsigbare rammevilkår, lønnsomhet, mer rom for fritid/ferie.
- Økonomiske og juridiske tiltak for overtagelse av gården. Endre aldersgrense for investeringsmidler. Er odelsloven et hinder for å gi rom for engasjerte bønder?
- Mer/bedre forskning og statistikk.

Agder

Spesielt for regionen:

- Agder er små landbruksfylker med mange deltidsbruk og høy andel leiejord. Det er få, små og spredte produsentmiljøer. Grovfôrproduksjon på ca. 94 % av arealet. Store investeringer i driftsbygninger de siste årene, særlig melkeproduksjon og sauehold. Usikkert ressursgrunnlag gjør det imidlertid vanskelig med tunge investeringer.
- I Agder er det en tydelig arbeidsdeling mellom generelt og landbruksorientert næringsutviklingsarbeid. Det første i etablerersentre, næringshage, det siste på landbrukskontor, NLR, FM/FK/IN.
- Utfordring at det er andre økonomiske attraktive alternativer til jordbruk.
- Uformell undersøkelse viser at få har formell utdannelse innen landbruk, men har utdannelse/fagbrev i et annet yrke.
- Viktig med utdanningstilbud og kompetansemiljø i regionen. Det er 4 vgs. med naturbrukslinje, og varierende søknad. Skogselskapet i Agder avslutter i år et treårig prosjekt "Velg naturbruk".
- Bøndenes viktigste kilder til kunnskap og faglig oppdatering er samtaler/fagmøter med kolleger, landbruksfaglige tidsskrifter, NLR og samvirkebedrifter.

Områder og tiltak for økt rekruttering:

- Kompetanse: Kompetansebevis, og muligheter for å tilegne seg kompetanse fortløpende, f. eks. gjennom videreutdanning.
- Ønsker et "grønt fagbrev" med lærlingeløp. Naturbruksskolene bør fremstå mer moderne og fremtidsretta. Den "grønne grunnkompetansen"/ bioøkonomi i bunnen, "nye fagområder" kan være klima, bioenergi, entreprenørskap, økonomi/risiko, bruk av tre m.m.
- Utfordring at det kan være få arbeidsmuligheter i primærnæringen for de som har fullført VGS. Det kan gå mange år frem til generasjonsskifte.
- Det bør kommuniseres bedre hvordan "grønn" kompetanse kan brukes (både vgs. og annen utdanning)
- Tilbud om grunn-/ spesialkompetanse for voksne? Videreutvikling og faglig oppdatering viktig.

- "Nye næringer" krever også kompetanse, kan dette inngå i VGS?
- Synliggjøre hvilke arbeidsmuligheter som er i landbruket.
- Faglige pilotprosjekter i skolen?
- Økonomi og forutsigbarhet er viktig. Det må være økonomisk interessant å være selvstendig næringsdrivende.
- Faglig og sosialt nettverk er viktig.
- Oppfølging av INTERREG-prosjektet "Women in Business", der det fremkom at virkemiddelapparatet hadde potensiale for forbedrede støttefunksjoner/veiledning. Dette inkluderer også entreprenørskapsveiledning i landbruket.
- Ønsker seg økt innsats på generasjonsskifteordningen, både høyere lånebeløp og høyere aldersgrense.
- Ledige bruk og arealer bør gjøres lettere tilgjengelig for de som ikke er "født" inn i næringen. Forslag om "driveplikt-kampanje".
- Status er viktig.
- HMS – landbruket skal være en trygg arbeidsplass.

Oppland

Spesielt for regionen:

- Oppland har utfordring med at naturbruksutdanningen i nordlige deler av fylket er borte.
- RULL-satsingen arbeider godt med rekrutteringsutfordringene og har fått i gang et voksenagronomkonsept.

Områder og tiltak for økt rekruttering:

- Det viktigste næringen bør se på er kompetansebehov, særlig behov/muligheter for å stille kompetansekrav. FM har inntrykk av at motstanden mot å stille formelle kompetansekrav innen landbruket er avtakende. Særlig blant yngre.
- Næringen bør vurdere kompetansekrav opp mot odelslovens stilling. Mye av rekrutteringen skjer gjennom odel. Et kompetansekrav kan føre til kostnad eller en hindring for deler av den familiebaserte rekrutteringen.
- Voksenagronomutdanning med praksis er viktig.

Hedmark

Spesielt for regionen:

- Landbruk er en viktig næring, og rekruttering er derfor en sentral problemstilling for fylket.
- Fylket varierer i geografi, driftsformer, jordsmonn, fagmiljø m.m.

- Bioøkonomi og "det grønne skiftet" er viktig satsingsområde og gir utviklingsmuligheter for Hedmark.
- Det 3 videregående skoler med naturbruk i fylket
- Høgskolen i Hedmark har en sterk stilling mht. høyere utdanning i landbruk. Høgskolen er en spydspiss og har en viktig funksjon for rekruttering til landbruket i hele landet.
- Hedmark har hatt tilbud om voksenagronomiopplæring siden 2000-tallet, hvorav de siste årene er finansiert over RK-midlene. Det er viktig med kombinasjon av gode naturbruksskoler og voksenagronom.

Områder og tiltak for økt rekruttering:

- Utdanningsløp på ulike nivåer, inkludert videregående skole, fagskole, høgskole og etter-/videreutdanning må synliggjøres, videreutvikles og spisse seg mot særpreg i fylker og regioner. Det må også være muligheter etter endt utdanningsløp. Som en del av dette ønsker fylket å tilby VG1 naturbruk på flere skoler, men VG2 og VG3 på mer spesialiserte videregående skoler for å sikre høyt nivå på undervisningen. Lærlingeløp er også viktig.
- Rådgivere i grunnskole og videregående skole må læres opp.
- Det bør stilles krav til forkunnskap for bønder for å sikre yrkesstolthet og standard.
- Det er viktig med langsiktig politikk som gir grunnlag for næringsvirksomhet, og grunnlag for heltidsbonden i distriktene.
- God rådgivningstjeneste er viktig, og rådgivingstjenestene bør samordnes.

Telemark

Spesielt for regionen:

- Landbruket i Telemark består av en rekke mindre landbrukseiendommer med begrensede arealressurser. Det er ofte både jord og skog på en eiendom. Ca. 50 pst. av jorda er leiejord.
- Gjennomsnittsalder for overtakelse 45 år.
- Det er få heltidsbønder, og mange er avhengig av annet arbeid ved siden av gården for å få tilstrekkelig inntekt. Dette skaper stor arbeidsbelastning.
- Det er stort investeringsbehov.
- FK vurderer at det særlig er behov for å ta grep for rekruttering innen bygdenæring.
- Landbruket er i omstilling, nødvendig at det blir satt fokus på økt rekrutering til både økologisk og konvensjonell drift, samt etablering av flere arbeidsplasser i bygdenæringer. Landbruket er en ressurs som kan skape økt vekst og sysselsetting. Dette må synliggjøres.
- Mange nedleggelser gir savn av kolleger og nettverk.

Områder og tiltak for økt rekruttering:

- Omdømme – her må næringen ta ansvar. Må ikke snakke næringen ned og fokusere på bekymring og frykt for fremtiden, men heller fokusere på de mulighetene som eksisterer.
- Øke statusen til det å være gründer og skape sin egen arbeidsplass.
- Helhetlige tiltak for å få ned gjennomsnittsalderen for overtakelse. De unge bør få slippe til før. Dette forutsetter at det er mulighet for arbeid/inntekt utenfor bruket for den "eldre" generasjon. Samtidig er det viktig at også de som ønsker å ta over landbrukseiendom og som har høy alder fortsatt kan gjøre dette.
- Økende behov for formell kompetanseheving.
- Kompetansekrav:
    - Positivt: Sterkere krav til kompetanse kan bidra til å øke statusen til næringen.
    - Negativt: Mange av de som tar over bruk har utdannelse innenfor et annet fagfelt. Oppsøker ofte kunnskap gjennom voksenagronom-kurs, rådgivingstjenester, nettet.
    - Dersom det blir kompetansekrav må det være fleksibelt hvordan man tilegner seg dette slik at også voksne yrkesutøvere kan benytte seg av dette. Er nettbaserte moduler en løsning? Basiskurs innen jordkunnskap og kretsløp økologi kan være minstekrav.
- Tilbudet av kompetansehevende tiltak må styrkes. Dette krever økt samhandling med næringen.
- Nettverk er viktig. Samhandlingen innen landbruksnæringen (nettverksbygging og lignende) bør styrkes. Møteplasser for unge næringsutøvere der de kan komme sammen med erfaringsutveksling og danne nettverk er viktig.
- Det bør vurderes å innføre to nye utdanningsløp i videregående skole: Et fireårig utdanningsløp med 3 år naturbruk og 1 år studieforberedende fag, og et kompetansehevingstiltak rettet mot agronom/- gartnerutdanning med 2 år i skole og 2 år i praksis med fagbrev. Det er viktig at naturbrukslinja også tilbyr realfag slik at man kan studere videre ved NMBU eller andre studier etter endt vgs.
- Også ha fokus på rekruttering av unge til verv i landbruksorganisasjoner. Det er viktig at de unge får eierskap til organisasjonene
- Bør gjennomføres studier / nasjonal kartlegging av ønsker og behov knyttet til hvordan unge velger utdanning og hvilke rådgivingstjenester de har tilgang til. Gode rådgivingstjenester på skolene er viktig for å informere unge om hvilke muligheter som finnes i landbrukssektoren.
- Økt informasjon om naturbruk og studieforberende utdanning til rådgivere i skolen slik at de er oppdaterte på dette.
- Barn- / ungdomsorganisasjoner som 4H, BUL, skytterlag osv. bidrar til å få elevene interessert i naturbruksutdanning.
- Landbruket bør utvikle gode og offensive rekrutteringsmetoder på de medier/plattformer der unge og foreldre kan nås for å informere om utdanningsvalg.

- Vurdere å utvikle økonomiske støtteordninger til formelt nettverkssamarbeid innen ulik mat- og drikkeproduksjon samt annen næring i landbruket. Mentorordninger e.l.
- Styrke verdiskaping knyttet til kombinasjonen mellom landbruk og reiseliv, f. eks. kulturlandskap.
- Endring/ omstilling av økonomiske virkemidler for å styrke økonomien til gardsbruk av mindre størrelser for å sikre rekruttering til det landbruket det er mulig å drive i Telemark.
- Gode ordninger for å sikre ferie/fritid og avløsning ved sykdom og svangerskap viktig.

Vestfold

Spesielt for regionen:

- Rammebetingelser og forutsigbarhet grunnleggende for rekruttering.
- Også utfordringer med rekruttering til "verdikjeden rundt gården".

Områder og tiltak for sikre rekruttering:

- "Inngangsbilletten" høy for unge for å starte i næringen. Ordninger for risikoavlastning og fornyelse av driftsapparat kan være viktig.
- Mer innsats mot ungdomsskolen. Bedre rådgivning og mulighet for landbruk som valgfag.
- Bredere inngang til VG1 for å ha en stor nok elevmasse til ulike spesialiseringer, særlig for å kunne utnytte hele gårdens ressursgrunnlag.
    - Naturbruk kan endre navn til bioøkonomi?
- Vestfold er prøvefylke for lærlingeordning 2+2. Dette er en viktig og riktig utvikling.
- Det er viktig å utvikle et helhetlig utdanningsløp med utdanning på alle nivåer.
- Utvikling av gode fagskoletilbud.
- Voksenagronom-tilbudet etterspurt og viktig. Nasjonalt ansvar?
- Ønsker kompetansekrav. Det hever status.
- RK-midlene viktig, men er de skjevfordelt og ikke tilpasset behovet i fylkene?
- Behov for bedre statistikk om rekruttering, kompetanse og turnover i næringen.

Buskerud

Spesielt for regionen:

- Buskerud er et fylke med variert kulturlandskap, store forskjeller i ressursgrunnlaget og produksjonsformer i ulike deler av fylket. Det er derfor et mangfold av produksjoner.
- Utfordring med høyt frafall av produsenter og sårbare fagmiljø. God lønnsomhet viktig for at man driver.
- Det er 3 videregående skoler i fylket, og disse har utfordring med rekruttering. Prosjektet "Velg naturbruk" får støtte fra RK-midlene.

- Studieforbundet næring og samfunn Buskerud tilbyr voksenagronomutdanning på deltid.
- Det er høy gjennomsnittsalder i landbruket i fylket.

Områder og tiltak for økt rekruttering:

- Verktøy for å kartlegge gårdens ressurser: Det vil bidra til å se muligheter og nytenkning. Den menneskelige faktoren er viktig.
- Viktig å prioritere kompetanseutvikling og naturbruksutdanningen. Har stor tro på forsøksordning med læringemodell.
- Det kan være aktuelt å vurdere bedre/kortere utdanningsmuligheter for de som overtar gårdsbruk i voksen alder.
- Tiltak for unge bønder som gjør det lett å komme inn i næringen (økonomiske tiltak, sosiale tiltak, investeringsmidler)
- Over RK-midlene har NLR Østafjells prosjekt "Startpakke til nye bønder" fått støtte.
- Slippe de unge til tidlig – da er engasjement og investeringslyst til stede.
- Det må jobbes med statusen i landbruket. Voksne må bidra til å fremsnakke landbruket.
- Dagens eiendomsstruktur og leiejordsutfordringer. Mange eiendommer i Norge er ikke egnet for stordrift og bulkproduksjon på grunn av naturgitte forhold. Det må satses mer på å få til fulltids jobb og fulltids inntekt på små og større bruk, ved å utnytte alle brukets ressurser, slik at man til sammen kan skaffe sin egen arbeidsplass.
- Eiendommer som er leid bort vil normalt på sikt få liten/dårlig maskinpark og nedslitte bygninger. Slike eiendommer vil derfor gradvis bli vanskeligere å få i egen drift igjen.

Østfold

Spesielt for fylket:

- Østfold har gode naturgitte forhold for å produsere et mangfold av produkter. I tillegg er fylket sentralt beliggende med lett adkomst til markedet på Østlandet.
- Ønsker å opprettholde et mangfold av bønder med ulike produksjoner for å sikre et godt kompetansenivå med mange produkter og mest mulig effektiv produksjon.
- Nærhet til et attraktivt og velfungerende arbeidsmarked. Utfordringer ved at det gir landbruket konkurranse om rekrutteringen, men positivt ved at man kan ha flere ben å stå på og husstanden kan ha minst en inntekt utenfor gården.
- Lav andel kvinner i næringen, har vært på 12-14 % siden 2000 (andel av de som søker produksjonstilskudd). Her er det behov for målrettede tiltak.
- Gjennomsnittsalderen blant bønder er høy (54 % av personlige brukere i fylket over 50 år). Nye krefter kommer sent inn i landbruksdriften, og det kan begrense viljen til å foreta nye investeringer i aktiv landbruksdrift.

Områder og tiltak for økt rekruttering:

- Mener det bør vurderes å innføre kompetansekrav, da dette vil heve kompetansenivået og status til bondeyrket, og bidra til å styrke de landbruksfaglige institusjonene.
- Mener RK-midlene er viktig, og ønsker gjerne å øke potten. Ville hatt likestilling inn i betegnelsen igjen for å skape høyere forventing om likestillingsrettede tiltak.
- Fylket har to veletablerte landbruksskoler. Disse kan være utgangspunkt for å videreutvikle en bredere plattform for kompetanse og rekruttering.
- Behov for målrettede tiltak for å øke andelen kvinner i næringen og for å få flere unge til å gå inn i næringen.

Oslo og Akershus

Spesielt for regionen:

- Høye eiendomspriser.
- Konkurranse om arbeidskraften/lett tilgang til annet arbeid.
- Tilpasset veiledning og rådgivning.
- Jordbruk på deltid (kornproduksjon i tillegg til annet yrke).
- Krevende prosesser for å etablere tilleggsnæring på gården.
- Svært skjev kjønnsbalanse.
- En økende andel velger å drive eiendommen ved bortleie av jord.

Områder og tiltak for økt rekruttering:

- Tilgang til landbrukseiendommer for interessert og motivert ungdom.
- Tidspunkt for overtakelse (mange må vente til foreldregenerasjonen når pensjonsalder).
- Priser på landbrukseiendommer.
- Forutsigbarhet i rammebetingelser.
- Relevante utdannings- og etterutdanningstilbud.
- Kompetansekrav (for lett å bli bonde, status).
- Sertifiseringsordninger for yrkesutøvere.
- Kompliserte og omfattende juridiske og økonomiske virkemidler.
- Negativ fokusering på lønnsomhet og arbeidstid (spesielt i forbindelse med de årlige jordbruksforhandlingene).

8.2 Skriftlige innspill fra øvrige aktører

Flere aktører i og i tilknytning til landbruksnæringen har gitt skriftlige innspill til rekrutteringsgruppens arbeid. En oppsummering av disse innspillene følger under.

Arbeidsgruppe rekruttering til landbruksutdanning (sammensatt av organisasjoner og utdanningsinstitusjoner i landbruket)

- Ser behov for felles innsats for rekruttering til all landbruksutdanning. Rekruttering til landbruksnæring og rekruttering til landbruksutdanning henger nøye sammen. Rekrutteringsarbeidet må være langsiktig og kontinuerlig arbeid.
- Kompetansekrav bør innføres. De bør baseres på VGS eller voksenopplæring.
- Legge til rette for muligheter for tidlige generasjonsskifter i landbruket.
- Innsats for rekruttering til landbruksutdanning må være et spleiselag mellom det offentlige, organisasjoner og utdanningsinstitusjoner.
- Informasjon om utdanninger, yrker og karriereveier. Stikkord her er synliggjøring, presentere rollemodeller, holdningsarbeid, mulige utdanningsløp.
- VGS for ungdom, grunnutdanning for voksne. Her må man se på geografiske skiller vedr. tilgang til tilbud og rekrutteringsutfordringer, og modell for langsiktig finansiering av agronomutdanning for voksne.
- Fagskoler: Viktig at fagskolen får gode rammevilkår i tråd med fagskoleutvalgets innstilling (staten tar et samlet ansvar for fagskolen).
- Universitet og høyskole: Bør være mulig å samordne naturbruk og høyere utdanning slik at bakgrunn fra relevant naturbruksutdanning gir tilleggspoeng ved opptak til høyere utdanning innen tilsvarende fagområde.

Faglig råd for naturbruk

- Landbruksnæringen må som et rekrutteringstiltak søke seg inn i skoleverket/rådgivingstjenesten i skolen, for å gi informasjon om karrieremuligheter i landbruket i den fasen hvor ungdommen skal gjøre sitt valg innenfor videregående opplæring.
- Næringen må synliggjøre næringens behov for kompetanse og arbeidskraft i alle ledd. Vil skape økt rekruttering og status både for utdanninga og for næringen som arbeidsplass.
- Arbeidsgruppen bør holde seg oppdatert på prøveprosjektet 2+2 modell for agronom og gartner som er i gang (to år i skole og to år i godkjent lærebedrift) for at forsøket blir synliggjort og nevnt som et mulig rekrutteringstiltak.
- Vurdere å lage en rekrutteringsfilm rettet mot ungdom. Myteknuser.
- Synliggjøre at naturbruk ikke er bare for elever med utfordringer.
- Støtter kompetansekrav.
- Fokus på matsikkerhet.

- Avløserkurs på ungdomsskole kan være en vei å gå.

Utfordringene med rekruttering og kompetanse i næringen er størst der avstanden til VGS og annen kompetanse er stor. Vil vi kunne være bedre tjent med landslinjer og regionale kompetansesenter, der det bygges opp solide fagmiljøer?

Faglig råd for naturbruk deltar i arbeidet med evalueringa/gjennomgangen av dagens tilbudsstruktur. Vil bidra til å legge til rette for en fremtidig utdanning som landbruket som næring har behov for.

Norsk Gartnerforbund

Ulike drivere og stoppere for rekrutteringen i grøntnæringen er vurdert.

Stoppere for ekstern rekruttering (personer uten familierelatert landbrukstilknytning):

- Utfordring å få tilgang til grøntmarkedet fordi produsentorganisasjonene knyttet til de store grossistene er ganske lukket.

Stoppere felles for intern og ekstern rekruttering:

- Tilskuddsordningene favoriserer i større grad store bedrifter som fort vil fylle markedet. Vanskelig å finne ledig produksjon og inntektsmuligheter.
- Oversiktlighet offentlige krav, regler og betingelser for hele bedrifter.
- Landbruket frontet som en usikker næringsvei.
- Bedriftsleder på en gård er en krevende og ensom oppgave.
- Kjønnsforskjeller for tidspunkt man overtar gård.
- Behov for gode investeringsordninger. Usikkert økonomisk grunnlag og lønnsevne.

Drivere:

- Yrkets anseelse. Muligheter for å skape "grønne verdier".
- Spennende muligheter og utfordringer som bedriftsleder.
- Noen produsenter tjener bra, utviklet god markedsadgang.
- Viktig med godt tilbud av relevant utdanning.
- De som kommer utenfra tilfører næringen nye ideer.
- Tiltak som motiverer til å bruke gårdens ressurser til ulike næringer gir rom for at flere interesser og evner kan brukes til næringsinntekt av familiemedlemmene.
- Bedriftsrådgivning i landbruksrådgivingen? Behov for nettverk.
- Mye tungt arbeid er mekanisert bort.

Norsk Gårdsråd v/Ole Christer Hallesby (veivalgsrådgiver for bønder)

Sentrale prioriteringer:

1. Status og lønnsomhet: Lønnsomheten må bedres for å øke status blant unge.
2. Attraktiv utdanning: Nødvendig med bedre utdanningstilbud etter VGS. Fleksible, små utdanningsmoduler som kan tas etter VGS.
3. Holdning og handling. Positive ord må følges opp av konkrete handlinger.
4. Aktive forbilder. Oppfordre enkeltpersoner til å stå frem som ambassadører.
5. Pris på jord: Pris på landbruksjord må samsvare med lønnsomheten i næringen.
6. Manglende egenkapital: Skattemotivert sparing for ungdom bidrar til nødvendig egenkapital.
7. Utarbeide nye modeller for samarbeid i landbruket.
8. Vurdere unges mulighet til å komme inn i samdrifter uten jord og kvote.
9. Odelsloven for jenter gjør det lettere for jenter å overta gård.
10. Beholde tidligpensjonsordningen som et rekrutteringstiltak.

Fjerning av priskontroll vil kun hjelpe de som skal selge. Dyrere jord gjør at færre unge har mulighet til å kjøpe.

Norges bygdekvinnelag

Kunnskaper og holdninger om viktigheten av å sikre økonomisk og juridisk trygghet for begge parter når en tar over en gårdseiendom. Har i samarbeid med Norges Bygdeungdomslag og Bondelaget utarbeidet "10 gode råd for samliv i landbruket". Ser behov for at temaet samliv og avtaler får større oppmerksomhet i arbeidet med rekruttering og utvikling av robuste familiebedrifter i landbruket. Ber arbeidsgruppen se på muligheten for at det settes av ressurser til et mer systematisk arbeid med formidling av budskapet.

Norske 4H

Områder utvalget bør se på og bidrag fra 4H:

- Tidlig innsats i rekrutteringen. Viktigheten av å begynne rekrutteringen til næringen tidligere. 4Hs bidrag: Holdningsskapende arbeid.
- Større fokus på å vise mulighetene som finnes i næringen: Finne nye grupper og arenaer for å vise mulighetene (utenfor "landbruksfamilien"). Skolene, lærere og rådgivere må få god kunnskap om hvilke muligheter som finnes. Legge til rette for entreprenørskap, utprøving for ungdom. 4Hs bidrag: 4H-prosjektene, 4H-gårdene, lokale-, regionale- og nasjonale aktiviteter. Likestillingsarbeid.
- Langsiktighet i rekrutteringsarbeidet: Arbeidet må være preget av langsiktighet og helhet (mer enn enkeltprosjekter). 4Hs bidrag: Grønn utdanning, 4H-prosjekter, 4H-gårder, styreopplæring, forbrukeropplæring.

Landbruksinkubatorene (Proneo AS, Ipark AS, Inkubator ÅS AS, Hedmark Kunnskapspark AS)

Innspill til mentorordning i landbruket

Bakgrunn:

- Inkubatorene har erfaring fra og kompetanse på forretningsutvikling.
- Inkubatorene fungerer i praksis som mentorer for landbruksbasert næring i spesifiserte regioner.
- Inkubatorene kjenner godt til eksisterende mentorordning fra et tett samarbeid med Innovasjon Norge.
- Inkubatortilbud for landbruksbasert næring er etablert i fire regioner. Det kan være fruktbart å prøve ut nye modeller og videreføre en etablert aktivitet ovenfor landbruksbasert næring.

Innspill for å prøve ut en mentorordning for gründere i landbruket:

Innovasjon Norge administrerer et mentorprogram med operativ bruk av mentorer – rådgivere - forretningsutviklere fra SIVA sitt nettverk av inkubatorer i Norge.

- En arbeidsdeling med tydelig ansvarsdeling mellom to virkemiddelaktører som har et etablert samarbeid og skal utfylle hverandre med definerte oppgaver.
- Etablere effektive driftsrutiner med kort vei fra forespørsel til iverksetting av mentoring for gründer fra landbruksbasert næring.
- Mentorer fra SIVA sine etablerte inkubatormiljø representere et nettverk med faglig relevant forretningskompetanse.
- Mentorene sitter lokalt med muligheter til å koble på ytterligere kompetanse ved behov i eksisterende og etablerte inkubatormiljø.
- Nordlandsforsknings sin brukerevaluering av Inkubatorprogrammet for mat- og naturbasert næring fra 2013, beskriver erfaringene med inkubatortjenester til landbruksbasert næring. Nettverket av landbruksinkubatorer med sine erfaringer er disponible for å være med å tilrettelegge for en best mulig gjennomføring.

Innspill fra NMBU v/Torger Gillebo

- Læring er viktig basis for rekruttering av ungdom til landbruket. Mye av rekrutteringen som vil trenges fremover, må hentes blant ungdom uten bakgrunn fra gård. Et mål om yrkesidentitet må tuftes på en bevisst erkjennelse om betydningen av «livslang læring».
- I arbeid med rekruttering mener han at man bør gå sammen med barn/ungdom og benytte lærende og entreprenørielle prosesser egnet til å skape nysgjerrighet og mening om det å ha landbruk som yrke.
- Naturbruksskolene kan være *regionale nav* for å bygge en ny generasjon bønder for fremtiden. Disse skolene anbefales tilført ressurser for å kunne være en møte- og dialogarena mellom, på den ene siden, skoleelever og lærere, og på den andre siden,

organisasjoner som 4H og bygdeungdomslag, bygdekvinnelag, fagorganisasjoner, forsøksringer o.a. Dette kan åpne muligheter for at barn/ungdom, ikke bare blir en «målgruppe» for fremtidig yrkesdeltakelse, men selv blir en aktør i arbeidet med å utvikle et økonomisk, økologisk og sosialt bærekraftig landbruk. Forming av yrkes-identitet hviler mye på dette.

Foto: Oppland fylkeskommune/ferskvann.no/jhstudios.no Tittel: Hjemmekontor
Omslagsbildet ”Hjemmekontor” er tatt i forbindelse med Oppland fylkeskommunes satsing på rekruttering, utdanning og likestilling i landbruket (RULL)

Trykk: Departementenes sikkerhets- og serviceorganisasjon - 01/16 - 50